

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ВІДДІЛ ІСТОРИЧНОЇ РЕГІОНАЛІСТИКИ

Розділ 1.

Територіальність
у науковій рефлексії:
пошуки, знахідки,
прорахунки

Розділ 2.

Культурна спадщина
як об'єкт осмислення
і охорони

Розділ 3.

Школа Петра Тронька:
теоретичні пошуки

Розділ 4.

Проблеми
історичної урбаністики
у баченні П. Тронька

Ярослава Верменич

ПРОСТІР У НАУЦІ
І ЛЮДИНА
У НАУКОВОМУ ПРОСТОРІ

(до 100-річчя академіка НАН України П.Т. Тронька)

Київ – 2015

Верменич Я.В.

Простір у науці і Людина у науковому просторі (до 100-річчя академіка НАН України П. Т. Тронька). – К.: Інститут історії України НАН України, 2015. – 76 с.

У брошурі зроблено спробу представити науковий та інтелектуальний життєпис академіка НАН України, Героя України П.Т. Тронька з нагоди 100-річчя з дня його народження.

Відповідальний редактор –
академік НАН України В.А. Смолій

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України
НАН України (протокол № 5 від 28 травня 2015 р.)

ISBN 978-966-02-7623-9

© Інститут історії України
НАН України, 2015

© Я.В. Верменич, 2015

ЗМІСТ

Вступ	7
1. Територіальність у науковій рефлексії: пошуки, знахідки, прорахунки	11
2. Культурна спадщина як об'єкт осмислення і охорони	23
3. Школа Петра Тронька: теоретичні пошуки	45
4. Проблеми історичної урбаністики у баченні П. Тронька	59

Починати нарис про академіка П.Т.Тронька з філософської категорії простору, мабуть, необачно – у політиці й науці він був «багатоверстатником», але філософом себе не вважав, та, власне, і не був ним, якщо виходити з професійних ієрархій. В одному з інтерв'ю він так позначив часові параметри своєї діяльності: років 40 віддано охороні історико-культурної спадщини й відродженню традицій, 18 років – роботі на посту заступника Голови Ради Міністрів з питань культури, 22 роки – роботі на чолі Товариства охорони пам'яток історії та культури¹. Отже, бачив себе насамперед практиком, охоронцем і пропагандистом культурних надбань. Щоправда, розмова ця відбувалася 1998 року, і попереду у Петра Тимофійовича було ще майже півтора десятиліття суто наукової діяльності на ниві історії. До того ж у переліку своїх «добрих справ» академік на перше місце поставив 12-річну роботу Головного редактора «Історії міст і сіл Української РСР». А це вже прямий вихід не лише у простір науки, а у науковий простір, організований за принципом територіальності. Небагато наукових проєктів 60–70-х років минулого століття могли похвалитися тим, що перекинули місток від домінуючих у тогочасному суспільствознавстві часових параметрів до осмислення просторових категорій місця у масштабі республіки. Як беззмінний голова редколегій кількох безпрецедентних за своїми масштабами інформаційно-аналітичних видань П. Тронько мав на це повне право.

¹ Гаман В. Розмови з академіками. Інтерв'ю. – К., 2004. – С. 82.

Отже, поговоримо про простір у його співвідношенні з часом і про місце у ньому Людини, що розуміла силу культури і віддала служінню їй три чверті століття. Хотілося б уникнути при цьому традиційного огляду життєвого і творчого шляху Петра Тимофійовича – він неодноразово описаний ним самим і численними колегами й друзями. Існує наукова біографія П. Тронька, детальна бібліографія його творів, прекрасно виконане ілюстроване видання спогадів про нього й фотодокументів². На їх сторінках вимальовується виразний портрет Людини на тлі епохи, і це якраз той випадок, коли епоха формувала Людину, а Людині було дано історію шанс формувати обличчя епохи.

Величезний моральний авторитет академіку створив не так його внесок у науку, як інтелектуальна багатогранність у сполученні з неймовірною комунікабельністю. Для багатьох його судження були «категоричним імперативом», хоч завжди вистачало й недоброзичливців, які закидали йому конформістський стиль поведінки і недос-

² З любов'ю до України: На пошану академіка НАН України Петра Тимофійовича Тронька. – К., 1995; Петро Тимофійович Тронько: Біобібліографічний показчик. – К., 2000; Удод Л. П. Т. Тронько: Портрет на тлі епохи. – Дніпропетровськ, 2000; Дмитрієнко М.Ф., Верменич Я.В. Щире слово про академіка Петра Тимофійовича Тронька. Штрихи до портрета видатної особи // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 2005. – Ч. 12, Ч.1; Кудряченко А.І., Скляренко Є.М. Славний син України (До 90-річчя Героя України, академіка Тронька П.Т.). – К., 2005; Петро Тимофійович Тронько: бібліографічний показчик. – К., 2005; Скляренко Є.М. Історик і час. – К., 2005; Скляренко Є.М. Штрихи до портрета Героя України // Історичний журнал. – 2005. – № 4; Реєнт О.П. Академік НАН України Петро Тимофійович Тронько (до 90-річчя від дня народження) // Український історичний журнал. – 2005. – № 3; Що ми залишимо нащадкам?: збірник матеріалів і документів про державну, громадську діяльність та наукову роботу академіка НАН України, Героя України Петра Тимофійовича Тронька. – К., 2008; Я тобою, Україно, живу...: літопис життя і діяльності вченого, державного і громадського діяча, акад. НАН України, Героя України Петра Тимофійовича Тронька. – К., 2010.

татню наукову глибину його праць. Повторимо слідом за І.Курасом: «говорити про внесок, значення, роль і тому подібне важко»³. Важко було говорити компліменти «живому патріарху» – він цього не любив. Ще важче оцінювати його доробок після його відходу у «кращі світи» – критерії оцінок змінюються, а Тронько був, безперечно, людиною свого часу і ділив із своїм народом безліч оманливих уявлень, не кажучи вже про хибні ідеологеми.

Сьогодні непросто відповісти на питання: ким був у першу чергу академік і Герой України П. Тронько? Генератором ідей? Талановитим організатором науки? Здібним інтерпретатором історичних фактів? Засновником вітчизняної мнемоісторії? Навіть питання про те, якому жанру історичних досліджень він віддавав перевагу, здатне завести у глухий кут. В його особі мемуарист змагався з архівістом, археограф з бібліографом, майстер історичного нарративу з фахівцем з біографістики. Проста, на перший погляд навіть примітивна, канва його розмірковувань доступна і фахівцеві, і студенту-початківцю.

Державний діяч високого рангу і біограф епохи, талановитий організатор культурної сфери і дбайливий охоронець залишеного віками поєднався в одній особі, щоб довести сучасникам і нащадкам – гострому розуму і дбайливим рукам підвладне розв'язання найскладніших завдань. Історія, якою він її бачив, не вкладалася повністю ні у радянські, ні у пострадянські канони історієписання, але у створених ним образах людей, з якими жив і яких любив, відчувається потужний подих «життя на грані». Радянська епоха дала безліч зразків героїзму й мужності, але з нею пов'язана і не менша кількість людських трагедій і життєвих драм. І про те, і про інше П. Тронько вмів говорити й писати щиро й тактовно, без непотрібних гіпербол і прокурорських звину-

³ Курас І. Ф. Людина в історії і історія в Людині (передмова) // Удод Л. П. Тронько: портрет на тлі епохи. – С. 4.

вачень. У свою улюблену фразу «історія двадцятого століття для українського народу не була милосердною» він вкладав таку концентрацію гіркоти й болю, яка межувала з викриттям системи. А свою головну місію на землі бачив у поверненні доброго імені усім тим, кого ця система водночас звеличувала й нищила.

Постать Петра Тронька – і в політиці, і в науці – явище абсолютно неординарне, особливо якщо враховувати, що не просто жити, але невтомно працювати йому довелося у часи карколомних системних змін, на «крутих поворотах історії». Увічненням історії запорозького козацтва високопосадовець, відповідальний за гуманітарну сферу, займався саме тоді, коли за цей інтерес і допомогу ентузіастам можна було поплатитися не лише кар'єрою (на щастя, за «невірне ідейно-політичне спрямування» у створенні меморіального комплексу на Хортиці П. Тронько відбувся лише мінімальним на той час покаранням – устами В.Щербицького йому було вказано «на допущену неорганізованість»). Зате пізніше, коли відшукування «500-літніх козацьких зимівників» (!) було піднесене третім Президентом В. Ющенком на рівень загальнодержавного завдання, П. Тронько ні на йоту не піддався розбурхуваному владою етноцентристському переосмисленню української історії. Утім, приязні особисті відносини з Президентом зумів зберегти і активно використовував їх для популяризації краєзнавства.

Головною справою свого життя в науці П. Тронько вважав увічнення подвигу народу у Другій світовій війні. Тут він до кінця своїх днів лишався переконаним традиціоналістом. Досвіду, здобутого на радянській Західній Україні у часи комсомольської юності, П. Троньку вистачило, щоб навчитися відрізняти патріотизм від антирадянського варіанту націоналізму. Ставлення П. Тронька до останнього завжди було негативним.

**ТЕРИТОРІАЛЬНІСТЬ
У НАУКОВІЙ РЕФЛЕКСІЇ:
ПОШУКИ, ЗНАХІДКИ, ПРОРАХУНКИ**

Історична наука надто довго була у складних відносинах із простором, територією, місцем, вважаючи ці основоположні категорії прерогативою географії. Керуючись пріоритетом часової парадигми, переважна більшість істориків аж до кінця ХХ століття представляла історичний процес у вигляді лінійного поступального руху, де кожна наступна фаза піднімала людське буття на вищий ступінь розвитку. Позитивістські настанови, поєднані з домінуванням національних наративів, цілком влаштовували правлячі режими, бо були популістськими у своїй основі. Масами було легко маніпулювати, обіцяючи їм, що «завтра буде краще, ніж учора» і ставлячи такий прогрес собі в заслугу.

Лише небагатьом у середовищі істориків було дано зрозуміти, що історія, яка претендує на науковість, має бути територіальною. О.Пріцак, відповідаючи на питання «Що таке історія України?», не втомлювався повторювати: це «не історія української етнічної маси», а своєрідний територіалізований лінеарний час, і саме територія має займати спеціальне місце в структурі науки історії⁴. Видатного тюрколога радо вітали, але дослухатися до його порад не поспішали. Гіпнотичні міфи «національного відродження» тримали у полоні вітчизняний історичний загал ще довго. І тільки тепер, після «просторового повороту» у світовому історієписанні,

⁴ *Пріцак О.* Що таке історія України? // Вісник АН УРСР. – 1991. – № 4. – С. 31-38.

парадигма простору у зв'язці «час – простір» істотно захитала фундамент темпоральної історичності. Коли людство переконалося, що простори можуть бути агресивними, навіть філософи почали замислюватися над тим, а чи не варто подивитися на історію як на формування, перетворення, «приборкання» просторів, а заодно й «поміняти місцями» простір і час⁵.

А проте у анналах вітчизняної історіографії закарбована масштабна постать, для якої «територіальна» історія стала головним пріоритетом ще у 60-і роки минулого століття. Ідея створення «біографії» усіх міст і найбільших сіл України час від часу зринала у наукових дискусіях та на популяризаторському рівні, але зразу ж відкидалася як нереалістична. І лише П. Троньку, на той час заступнику Голови Ради Міністрів УРСР, призначеному головою редколегії видання, вдалося втілити у життя безпрецедентний за своїми масштабами науковий проект і запропонувати у такий спосіб принципово новий оперативний модуль у науковій когнітивістиці. Новизна проекту полягала у поєднанні вертикального й горизонтального вимірів соціально-просторової специфічності у доволі незвичний спосіб – з покладанням в основу саме горизонтальної специфікації. Простий на перший погляд задум – відтворити у діапазоні від найдавніших часів історію кожного з наявних в Україні крупних поселень, з одного боку, і областей, з другого – на практиці міг бути реалізований лише за умови осмислення впливу територіальності на життєвий уклад людських спільнот – як в історичній ретроспективі, так і у тогочасному суспільному контексті. Мало хто вірив, що такий грандіозний задум вдасться реалізувати у тер-

⁵ Див., напр.: Молчанов В.И. История и пространство. Деструкция темпоральной историчности // Вопросы философии. – 2013. – № 7. – С. 24-36.

міни, які хоч і не були одразу зафіксовані у постанові ЦК Компартії України від 29 травня 1962 року, але на нарадах постійно озвучувалися – 10-15 років. Адже ніякого досвіду у підготовці таких фундаментальних праць не було. Лякав неймовірний масштаб роботи – за орієнтовними підрахунками, необхідно було підготувати понад 1300 історично-оглядових нарисів, і переважна більшість об'єктів дослідження тоді не мала навіть елементарного власного життєпису.

Рівень теоретизації вітчизняної історичної науки на той час був невисокий. І хоча йшлося про започаткування нового наукового напрямку, «імені» для нього не було запропоновано. Формулою «історія міст і сіл» задовольнялися упродовж багатьох років. А проте у той самий час, коли починалася робота над проектом, британська Лестерська школа локальної історії, а слідом за нею і Кембріджська група з історії народонаселення і соціальних структур вже запропонували соціоструктурний метод дослідження локальної історії і формулу «новий локалізм». Новизна тут полягала як в акцентуванні соціокультурних контекстів, так і у використанні мікросоціологічних підходів до аналізу усього міського-сільського континууму. Дещо іншим шляхом пішла французька школа локальної історії – тут увага зосереджувалася не так на історії окремих поселень, як на історії регіонів – також з акцентом на соціальній історії.

Вітчизняні науковці навряд чи знали про ці пошуки, і у цьому слід винуватити не стільки їх, скільки систему. Міцний ідеологічний бар'єр, доповнений мовним і фінансовим (навіть найбільші бібліотеки СРСР не мали потрібних коштів на закупівлю іноземної літератури), робив наукові контакти украй проблематичними. До того ж підспудно у свідомості кожного науковця, не кажучи вже

про партійних функціонерів, існував стереотип передзadanості щодо закордонних видань як відверто «ворожих». Не доводиться дивуватися тому, що, витрачаючи величезні кошти на реалізацію проекту «Історії міст і сіл», українська влада не знайшла за потрібне поцікавитися, у якому руслі відтворюються сюжети з місцевої історії у провідних наукових інституціях Заходу.

Незалежно від того, чи усвідомлювали масштаб новизни свого проекту ентузіасти, що згуртувалися навколо П. Тронька, вони виходили у простір осмислення територіальності як фундаменту людського буття і вже цим піднімали планку репрезентацій минулого. «Територіальний імператив» – не лише засіб збереження місцевої самобутності, але й інструмент формування локальних і регіональних ідентичностей. І хоч останнє поняття у наукових дискурсах з'явилося пізніше, відчуття «спільної долі» підживлювало патріотичні почуття. Як писав пізніше П. Тронько, «високі поняття «батьківщина», «національна гідність» починаються саме із знання рідного краю, історії села чи міста, вулиці, домівки, де людина народилася і виросла, де пройшло її дитинство. Вони передаються з покоління в покоління з молоком матері, мелодією народної пісні, багатоголоссям рідної мови»⁶.

Інша річ, що за відсутності надійної методологічної бази й шаленого ідеологічного тиску Кремля марно було сподіватися на уведення вітчизняних територіальних підходів у загальносвітове річище аналізу центр-периферійних відносин. У той самий час, як норвежець Стейн Роккан розмірковував над співвідношенням фізичного й соціального простору і у цьому зв'язку – над відмінністю «периферій віддаленості» й «периферій

⁶ *Тронько П.* Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи). – К., 2000. – С. 9.

підпорядкування», для радянської історіографії проблемами центральності, периферійності, регіональності перебували у зоні постійного «табу».

За точним спостереженням С. Плохія, репресивна політика режиму перетворила радянський політичний простір «на царину одного-єдиного дискурсу. Серед головних його характеристик – агресивний монізм, що майже всі сфери життя визначав за допомоги класового чинника... За таких обставин усі, хто хотів брати участь у публічних дискусіях з питань національної культури й історії, не мали іншого вибору, крім як прийняти панівний класовий дискурс»⁷.

У розпорядженні тогочасних вітчизняних істориків була по суті лише одна методологія дослідження історії «місць» – та, яка була напрацьована в руслі краєзнавства часів його «золотої доби», у 20-х роках. Уже тоді краєзнавство виборювало для себе статус науки, при чому такої, яка об'єднує природничі й гуманітарні дисциплінарні цикли. Більш правомірно було, проте, говорити про краєзнавство як громадський рух і певну виховну систему. Але трагедія полягала у тому, що навіть несливими росткам методологічних пошуків, які з'явилися на цьому ґрунті, не дали розвинутися репресії 30-х рр. Систему краєзнавства по суті знищили.

Не доводиться у цьому зв'язку дивуватися тому, що, попри масштабність задуму «Історії міст і сіл», у тогочасній ієрархії наукових напрямів і підходів їй без особливих роздумів відвели нішу в системі відроджуваного краєзнавства. Вважалося навіть потрібним, як констатував пізніше П. Тронько, чітко відмежувати «демократичний за своїми характером краєзнавчий пошук» від пануючих

⁷ *Плохій С.* Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського. – К., 2011. – С. 404-405.

в історичній науці вульгарно-соціологічних схем. Перевагами краєзнавства небезпідставно вважалася можливість більшої конкретизації й деталізації, ширший простір для залучення здобутків суміжних дисциплін⁸. Але питання про те, чи виявиться методологічна база краєзнавства достатньою для створення повнокровної історії кожного міста й села, на початковому етапі роботи над проектом навіть у дискусіях не порушувалося.

Нині, через більш-як півстоліття від початку роботи над проектом, особливо виразно вимальовуються як переваги, так і вади радянських підходів до створення багатотомних «синтез». Переваги полягали насамперед у безпрецедентних можливостях концентрації наукових зусиль не лише у центрі, але й на місцях. До «Історії міст і сіл» важко було навіть уявити собі можливість згуртування майже 100-тисячного наукового колективу задля створення однієї наукової праці. Але за сигналом «згори» у кожній області були створені робочі групи. Авторську роботу забезпечували викладачі вузів, вчителі, журналісти, архівісти, редакторську – видавці, чимало роботи знайшлося для картографів, бібліотекарів і музейників, любителів краєзнавства. Забезпечити неймовірно високий рівень апробації текстів допомогло утворення спеціального відділу в Інституті історії АН України, залучення до цієї роботи практично усіх інституцій АН соціогуманітарного профілю, провідних фахівців усіх університетів і педінститутів. Понад 50 тис. сторінок первісного авторського тексту опрацював колектив Української енциклопедії, очолюваний академіком М. Бажаном. Не залишились осторонь міністерства й відомства, виконкоми місцевих рад, відділення творчих спілок, пам'яткоохоронні заклади тощо.

⁸ *Тронько П.Т.* Історія міст і сіл України в контексті регіональних досліджень: досвід, проблеми, перспективи. – К., 2001. – С. 10.

Всю цю неймовірну за масштабами роботу координувала Головна редакційна колегія видання, і протягом усіх 12 років роботи над ним її очолював П. Тронько. Якщо ж врахувати, що це була далеко не основна частина його навантаження, доводиться визнати: справитися із безпрецедентним за складністю завданням йому допомогло величезне відчуття відповідальності і неймовірна працездатність. Одночасно працювати з такою кількістю людей і не викликати з їхнього боку якихось серйозних нарікань – для цього потрібно було мати справжній талант, витримку, силу волі. Можливо, ще й народитися під щасливою зіркою – адже система еволюціонувала від помірно м'якого до жорсткого авторитаризму, і потрапити у її жорна міг кожен.

Коли проект у короткий історичний строк був завершений, його сприйняли як очевидний тріумф авторів і видавців. Уявити масштаб цієї роботи неважко, окинувши поглядом довжину бібліотечного стелажа, де розміщені в ряд 26 величезних томів і ще 14, перевиданих російською мовою. Можна також завітати до Державної історичної бібліотеки, де зберігається картковий архів видання – а це понад 1 млн 200 тис. карток. Наведемо тут деякі зведені цифри: загальний обсяг 26 томів – 2361,3 обліково-видавничих аркуші. У них вміщено 1340 нарисів, у тому числі 25 про області, 352 – про міста, 964 – про селища міського типу і села, 8319 довідок про центри селищних і міських рад. У всій серії вміщено 9116 ілюстрацій, 620 карт і картосхем⁹.

⁹ Тронько П.Т. Історія міст і сіл України в контексті регіональних досліджень. – С. 12; *він же*: 50-річчя з часу заснування Головної редколегії «Української Радянської Енциклопедії» // Український історичний журнал. – 2008. – № 1. – С. 230-231.

У пресі з'явилося 180 рецензій на видання, і всі вони були піднесено-компліментарними. У всіх республіках СРСР почалися пропагандистські кампанії за створення чогось подібного, але ніде такий науковий подвиг повторити не вдалося. Показово, що попри неприяzne ставлення до проекту головного ідеолога країни М. Суслова (йому ввижалося, що проповідь старовини у ньому «межує з націоналізмом») праця була відзначена у 1976 р. Державною премією СРСР в галузі науки. У тій чи іншій формі державними нагородами, грамотами, подяками було відзначено понад півтори тисячі чоловік, не кажучи вже про наукові й видавничі центри, архівні установи, бібліотеки тощо.

Що ж до вад видання, то про них дружно заговорили пізніше, вже після здобуття Україною незалежності. Ішлося, зокрема, про те, що не знайшлося місця для серйозного аналізу та обґрунтування теоретико-методологічних проблем містознавства. Томи виявилися перевантаженими дрібними деталями, особливо тими, що стосувалися діяльності місцевих партійних і комсомольських організацій. Тим часом навіть дані про зміни адміністративно-територіального поділу вдається знайти далеко не в усіх томах. Не доводиться вже говорити про надмірну заідеологізованість як данину реаліям радянського часу і відсутність навіть натяку на надзвичайно важку суспільну атмосферу в «соціалістичних містах».

За стереотипною схемою, підпорядкованою політичним і ідеологічним завданням, створювалися майже всі нариси з історії міст, виявляючи подиву гідну подібність у підходах до підбору матеріалу. Після стислих, як правило, розповідей про обставини виникнення міст наводилася певна сума даних про розвиток промисловості і торгівлі, систему управління, прояви класової боротьби, воєнні сутички, які безпосередньо відбивалися на плині

міського життя, загальні дані про освіту й культуру. Основна увага приділялася, зрозуміло, радянському періоду. При цьому щедро ілюструвалися справжні й уявні перемоги, старанно обходилися реальні проблеми. У нарисах наводилося багато цифр, але вони були, як правило, непорівнянні ні в часовому, ні в просторовому вимірі.

За оцінкою М.Кирчаніва, політично заангажована історіографія в СРСР не відчувала різниці між такими дослідницькими категоріями, які в англomовній традиції позначалися поняттям «inside» та «outside». Українська історична схема в XIX – першій половині XX століття була історіографією «outside» – із пріоритетом зовнішньої сторони історичних процесів (зміни правлячих династій, політичні процеси, війни і т.п.). І хоч добре усвідомлювалася, приміром, відмінність історії Буковини чи Закарпаття від історії решти українських земель, вибір між текстом і контекстом незмінно робився на користь першого. Очевидність того, що українська історія має свій «inside», дедалі більше впливала на свідомість представників інтелектуального співтовариства. Але концептуалізація історичного знання з використанням методів суміжних наук і підкресленою увагою до локального контексту лишалася прерогативою західних дослідницьких практик. В СРСР вона сприймалася як щось маргінальне і навіть позанаукове. Історики, отже, «мовчазно дрейфували в різні боки – одні писали, а другі їх не розуміли або ігнорували»¹⁰.

У цьому «дрейфі» в різні боки відставання радянської системи краєзнавства від більш просунутих галузей історичного знання ставало дедалі більш очевидним. Щоправда, кровопролитна Друга світова війна із дощенту

¹⁰ Кирчанів М. Регіональні дискурси української історії // Регіональна історія України. – Вип. 1. – К., 2007. – С. 82-85.

зруйнованими містами і назавжди втраченими культурними артефактами повернула краєзнавство зі сфери обслуговування «соціалістичного будівництва» у сферу історії – його пріоритетною функцією стало увічнення пам'яті полеглих і облік втраченого. Однак аж до середини 50-х рр. поняття «історичне краєзнавство» у наукових дискурсах не фігурувало. Краєзнавство ще довго розглядалося як нерозчленована синтетична галузь знання, в якій співпрацювали фахівці з історії і географії, економічних наук і літературознавства, демографії і статистики тощо. У методологічному відношенні тогочасне краєзнавство тяжіло до позитивізму – з його повагою до факту й логічним емпіризмом. Якоюсь мірою на краєзнавчих розробках позначався і вплив неоромантизму, що знаходило вияв не тільки у піднесеному стилі, але й у некритичних оцінках окремих діячів, непомірному вихвалянні успіхів на ниві комуністичного виховання.

У ході осмислення спадщини радянського краєзнавства стала, однак, очевидною сумна істина: дисциплінарний статус історичного краєзнавства і його когнітивний потенціал залишали бажати кращого. На Всесоюзній конференції з історичного краєзнавства (Полтава, 1987) зазначалося, що застій в історичній науці у цій сфері виразно дається взнаки і що на традиційних шляхах «перспективи розвитку історичного краєзнавства надто обмежені і підстави для конституювання його як самостійної наукової дисципліни недостатні». Констатувалася наявність розколу між професійним і любительським краєзнавством, невідповідність інтересу до краєзнавчої інформації і її наукового рівня¹¹.

¹¹ *Ионов И.Н.* Проблемы изучения истории городов СССР и смежные обществоведческие дисциплины // *Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики.* – К., 1991. – С. 190.

Останні роки існування Союзу принесли краєзнавцям усвідомлення того, що проблему «людина і територія» треба розв'язувати «з використанням інструментарію високої науки»¹². Плідним виявився запропонований під час V Всеукраїнської конференції з історичного краєзнавства (жовтень 1991 р.) підхід до розгляду людини в історичному краєзнавстві з трьох позицій: 1) людина – творець історії краю; 2) людина – дослідник історії краю і 3) людина і використання знань з історії краю¹³. Але реалізація цих завдань в умовах вже здобутої незалежності гальмувалася як загальним кризовим станом історичного знання, так і різким спадом інтересу державних структур до завдань пам'яткоохорони і громадянської освіти.

Про вади серії як насамперед результат її надмірної заідеологізованості неодноразово писав і сам П. Тронько, до кінця своїх днів наполягаючи на перевиданні серії на новому науковому рівні. Перелік цих вад можна продовжувати. Наважуся, однак, озвучити особисте враження від серії, якою досьогодні активно користуються не лише краєзнавці. Якби П. Тронько залишив після себе лише один цей реалізований проект, місце у вітчизняному наукознавстві йому було б забезпечене. Але ж проектів такого масштабу було до десятка, хоч на внесок у теорію культурної спадщини не кожен з них міг претендувати. Зате меморіальна практика ціною зусиль цієї людини збагатилася незмірно.

¹² Там же. – С. 190-193.

¹³ *Бондаренко Г.В.* Проблема людини в історичному краєзнавстві // V Всеукраїнська конференція «Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України» (жовтень 1991 р.). Тези доповідей і повідомлень. – К.-Кам'янець-Подільський, 1991. – С. 23.

**КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА
ЯК ОБ'ЄКТ ОСМИСЛЕННЯ
І ОХОРОНИ**

Проблема культурної спадщини на перший погляд уявляється майже аксіоматичною. У широкому сенсі у це поняття можна вкладати все, що створене людством у процесі його тривалої еволюції. Проте розібратися у неймовірно багатогранному розмаїтті надбань людської цивілізації складно, якщо не увести в дію оціночний компонент. Фактом культури те чи інше надбання цивілізації стає лише у порівнянні з іншими загальнолюдськими цінностями, у контексті його значущості для наявних і наступних поколінь. Адекватність оцінок культурної, як і будь-якої іншої, спадщини залежить як від загального рівня суспільної думки даного соціуму, так і від наявності критичної маси мислячих особистостей, здатних бачити у плині часу непересічні події, постаті, ідеї й інтерпретувати їх у системі культурних надбань людства.

Пам'ятки історії і культури – це німі свідки минулого, які притаманною їм мовою розповідають про долю багатьох поколінь, які жили на землі України, доносячи до нас аромат епохи, яка дала їм життя. На основі їх дослідження ми створюємо уявлення про рівень економічного, суспільно-політичного, науково-технічного, культурного розвитку суспільства на кожному історичному етапі. Нарешті, пам'ятки є могутнім джерелом естетичного і морального впливу. Самим фактом свого існування вони збуджують емоції, диктують людині певний стиль поведінки. Мовою пам'яток з нами говорить Вічність.

Буквально одержимий ідеями охорони, інтерпретації, репрезентації культурної спадщини, П. Тронько може по праву вважатися одним із засновників меморіальної політики України, з одного боку, і системи її культурної пам'яті, з другого. Категорія «мнемоісторії» у його час ще не дістала належного обґрунтування в системі понять, але у колі його сподвижників і однодумців уже міцно закріпилося уявлення про те, що саме культурна спадщина в усій її багатогранності створює ефект особистої причетності людини до подій минулого, є тим фундаментом, на якому відбувається її соціалізація. У пам'ятках історії й культури, доводив він, закодована величезна інформація про економічний, суспільно-політичний, культурний розвиток суспільства, про традиції, звичаї, естетичні норми, яким народ віддавав перевагу на різних етапах своєї історії. «Це багатство ми повинні берегти, вивчати, примножувати, передавати як естафету дітям і онукам. Стан пам'яткоохоронної справи визначає ступінь цивілізованості держави, дає уявлення про духовний потенціал нації»¹⁴.

На другу половину 60-х рр., коли П. Тронько, очоливши Українське товариство охорони пам'яток історії та культури (УТОПІК), впритул зайнявся проблемами розкодування секретів, закладених у вітчизняній історико-культурній спадщині, навіть самого поняття «пам'яткознавство» ще не існувало. Не лише в Україні, але й у Москві, що вважалася законодавицею моди на наукові терміни, поняття «пам'яткознавство» увійшло в активний науковий обіг лише у 1980-х рр. Тим більш симптоматичним слід вважати той факт, що, як зазна-

¹⁴ Тронько П. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття. – С. 103.

чав пізніше П. Тронько, товариство своє найперше завдання «вбачало у тому, щоб створити надійний методологічний фундамент пам'яткоохоронної діяльності». Уже у Статуті УТОПІК було чітко зафіксовано поділ пам'яток на види – історичні, археологічні, пам'ятки архітектури, історії техніки і військової справи, мистецтва, етнографічні, письменства. Хоч і не безспірний, цей поділ допоміг поставити на науковий ґрунт справу уніфікації, класифікації, опису пам'яток. Товариство бачило своє завдання у тому, щоб здійснювати громадський контроль за охороною пам'яток, незалежно від їх відомчої належності. Накреслювалася широка програма популяризації пам'яток і поширення наукових знань про них.

Пам'яткознавство виникло на стику соціології, історії, мистецтвознавства, технічних (вивчення стану і методів реставрації) та економічних (здійснення реставраційних заходів, створення й організація туристичних комплексів) наук. У сфері компетенції пам'яткознавства – розробка методик дослідження пам'яток та їх класифікації, вивчення міждисциплінарних питань реставрації, створення наукових засад монументальної політики, вивчення стану пам'яток і розробка методів їх використання й охорони, проблем ідентифікації й реституції, проведення відповідних експертиз¹⁵.

Для історичної регіоналістики пам'яткознавство є фундаментом, що допомагає увести у дослідницький контекст артефакти минулих епох і простежити еволюцію матеріальної й духовної культури. В умовах обмалі достовірних історичних фактів пам'ятки історії і куль-

¹⁵ Дулов О. Пам'яткознавство як наука // Пам'ятки України. – 1993. – №1-6. – С. 139.

тури виступають як цінне джерело відомостей про життя міських і сільських спільнот – як у віддалені від нас часи, так і у зовсім недалекому минулому. Належачи до комплексу спеціальних історичних дисциплін, пам'яткознавство, однак, у своїх функціях виходить далеко поза межі історичної науки, природно входячи у простір теорії та історії архітектури, мистецтвознавства, музеєзнавства, археології та інших дисциплін. Величезний діапазон охоплення культурного простору робить пам'яткознавство рівноправним партнером історичної урбаністики у дослідженні розмаїття культурно-історичного розвитку міст, суспільної психології, навіть індивідуальних якостей творців мистецьких шедеврів.

Один із засновників вітчизняного пам'яткознавства Сергій Заремба доволі точно охарактеризував масштаби тієї величної і святої справи, яку понад 30 років проводило УТОПІК. «Товариство – одна з найбільш масових громадських організацій України, яка в умовах тоталітаризму радянського ладу протистояла владним структурам, ідеологічним догмам і зуміла врятувати сотні унікальних пам'яток, взяти участь в їх реставрації, консервації, спорудженні нових монументів, увічненні пам'яті тих, хто віддав життя за нашу Батьківщину. Велика роль Товариства у відродженні національної самосвідомості українського народу, у державотворчих процесах»¹⁶.

УТОПІК об'єднало навколо себе (станом на 1985 р.) 15445 тис. ентузіастів, членів більш як 75 тис. первинних організацій. Вони опікувалися більш як 85 тисячами

¹⁶ Заремба С. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Історичний нарис. – К., 1998. – С. 4.

пам'яток, узятих на державний облік. За оцінкою П.Толочка, який став наступником Петра Тимофійовича на посту голови правління УТОПІК, саме 60–80-і роки стали «Золотим періодом» в історії Товариства. Усього 5 років знадобилося для того, щоб створити 55 тис. первинних організацій, які об'єднали 9 млн індивідуальних і 25 тис. колективних членів. Це дало змогу спорудити, реставрувати, впорядкувати близько 16 тис. пам'яток¹⁷. Кошти створеного Товариством Фонду охорони пам'яток склалися з добровільних грошових внесків від трудових колективів, громадських організацій, окремих громадян. Вперше в Україні було реалізовано ідею шефства підприємств, установ, закладів культури над пам'яткоохоронною системою. Всю цю величезну роботу координував і спрямовував П. Тронько. А сподвижниками його у цій великій справі були люди, що не боялися йти «проти течії», якщо їхні оціночні критерії не збігалися з пропагованими радянською владою. У цьому ряду хотілося б назвати насамперед О. Апанович, М. Брайчевського, І. Гончара, О. Гончара, О. Силіна, Ф. Шевченка.

Далеко не завжди робота Товариства проходила в атмосфері доброзичливості й загального сприяння. Неймовірні обсяг і складність завдань, що стояли перед ентузіастами, постійно наражалися на брак коштів. Наступ партійного апарату на УТОПІК та особисто П. Тронька особливо посилювався у другій половині 80-х рр., коли стало ясно, що «перебудовні ініціативи» дедалі більше заходять у глухий кут. Тоді на захист доброго імені керівника Товариства активно став академік Д. Лихачов. У листах на ім'я В. Щербицького та Правління УТОПІК

¹⁷ Збережена спадщина. Українському товариству охорони історії та культури 40 років. (Збірник матеріалів і документів). – К., 2007. – С. 17.

він наголошував: «Трудно уявити в Україні ще людину, яка б так вміло й органічно поєднувала в собі досвід ученого, талант організатора, невичерпну енергію молодोї людини... Діяльність академіка П.Т. Тронька отримала широке визнання як в нашій країні, так і далеко за її межами»¹⁸.

Система лишала вченим-гуманітаріям неширокий простір для міжнародних контактів, але П. Тронько почувався у цьому просторі легко й невимушено. Як заступник голови уряду УРСР з гуманітарних проблем він був призначений керівником української делегації на XX сесії Генеральної Асамблеї ООН (1965) і виступав на цій сесії українською мовою. Через два роки його було затверджено керівником урядової делегації на «ЕКСПО-67» у Монреалі; цей візит він поміж іншим використав для налагодження тісних зв'язків з українською діаспорою. Його – єдиного немосквича – столична наукова спільнота допускала у вузьке коло голів двосторонніх комісій з міжнародного співробітництва; він був членом бюро Національного комітету істориків СРСР. Протягом майже 10 років він, на той час уже віце-президент АН УРСР, керував роботою радянсько-чехословацької комісії істориків, провівши 9 міжнародних зустрічей, щоразу в іншій країні. Фактично очолюваний ним оргкомітет по підготовці та проведенню IX Міжнародного з'їзду славистів (Київ, 1983) залучив до участі у ньому майже 2 тис. учених з 26 держав Європи, Північної Америки, Австралії. У всіх лишилися чудові враження від організації з'їзду і плідних дискусій на ньому. «Протягом всього часу нашої роботи ми почували себе тут, як вдома», дякував

¹⁸ *Заремба С.* Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. – С. 162.

від імені усіх учасників з'їзду «за граційну гостинність» віце-президент МКС професор Санто Грачіотті (Італія). «З'їзду *такого* – я не забуду. Такої прекрасної організації, такої організації не було ніде. Це Ваш талант, Ваш людський шарм», – написав П. Троньку після з'їзду Д. Лихачов¹⁹. П. Тронько брав також активну участь у проведенні X та XI з'їздів славістів у Софії (1988) та Братиславі (1993), виступаючи на них з науковими доповідями.

Вклад П. Тронька у розвиток законодавчої бази пам'яткознавства осмислений ще недостатньою мірою. Як депутат Верховної Ради УРСР він брав найактивнішу участь у підготовці Закону 1978 р. «Про охорону і використання пам'ятників історії та культури». У процесі роботи над законом виникали дискусійні питання, адже навіть поняття «пам'ятка» і «пам'ятник» на той час не були чітко окреслені. Впродовж 60–80-х рр. під егідою ЮНЕСКО було здійснено ряд заходів, спрямованих на унормування і збереження природно-культурної субстанції міст, що історично склалися. Проте на завданнях наукового дослідження міської спадщини спеціально не наголошувалося, не було чітко визначено і критерії віднесення того чи іншого міста до категорії «цінність, яка підлягає охороні». Аж до 1987 р. у міжнародно-правовому лексиконі не було чітких дефініцій понять «історичний населений пункт», «історичне місто». Розмитими і надовго дискусійними лишалися поняття «пам'ятка містобудування» і «пам'ятка архітектури». Те, що в офіційних документах трактувалося як тотожне, у колі фахівців діставало різні тлумачення. Критерії автентичності лишалися неусталеними і також постійно оспорювалися.

¹⁹ Мельникова І. У співдружності з ученими зарубіжжя // Що ми залишимо нащадкам? – С. 63–64.

Позиція П. Тронька, якщо говорити про неї узагальнено (у деталях її мають простежити фахівці) зводилася до констатації: надзвичайно важливо, щоб історичне місто розглядалося не лише як комплекс пам'яток, але й як живий організм з цілісним, притаманним лише йому, історико-культурним образом, особливостями ментальності тощо. Історична інформативність міста цілковито залежатиме від того, наскільки точно буде відтворено характер взаємозв'язків містобудівної спадщини, природного оточення і життєдіяльності людини на різних історичних етапах. Належить визначитися з типологією історичних міст, простежити специфічність їх типових ознак.

Постійно хвилювала П. Тронька проблема захисту історичної спадщини від бездумного промислового будівництва і руйнівної дії часу. Згадаємо, з якою пристрасстю виступив П. Тронько проти будівництва навпроти заповідної Тарасової гори величезного промислового комплексу і як добився припинення усіх робіт на цьому місці. А скільки енергії і творчих зусиль потребувала ініційована ним програма «Пам'ять втрачених сіл». Втраченими виявилися тисячі населених пунктів – лише упродовж 1960 – 1980-х рр. 2 тисячі поселень були зняті з державного обліку. П. Тронько звернувся до громадськості із закликом створити комплекс спогадів про зниклі села, і ця ініціатива на різних рівнях була підтримана. Це означало, поміж іншим, ініціювання нових наукових напрямів – усної історії, історії повсякдення, сільської історії. У цьому ж напрямі діяли і започатковані журналом «Пам'ятки України» програми «Забуті могили», «Фортеці України», «Чорнобильська експедиція по виявленню та врятуванню культурних цінностей Полісся».

Новий голова правління УТОПІК, директор Інституту археології і народний депутат України П.Толочко докладав максимум зусиль до того, щоб зберегти і примножити той потенціал пам'яткознавства, який був дбайливо ви-плеканий Петром Тимофійовичем. Як віце-президента НАН України (з 1993 р.) і дійсного члена Академії Європи (Лондон) його не могла не турбувати помітна активність «чорних археологів» за умов фінансової скрути 90-х рр. Вимушені скорочення апаратів УТОПІК у центрі й на місцях спричинили справжній бум руйнувань і розкрадань пам'яток, багато з яких контрабандними шляхами потрапляли за кордон, у приватні колекції. Негативно позначилося на стані пам'яткоохорони масове повернення пам'яток народної архітектури релігійним громадам. За таких умов на адресу правління УТОПІК на пленумах і конференціях товариства лунала гостра критика, аж до пропозицій взагалі його ліквідувати. Не можна у цьому зв'язку не згадати, наскільки вчасно й вагомо пролунав голос Петра Тимофійовича на захист свого дітища на Пленумі, присвяченому 25-річчю УТОПІК (грудень 1991 р.). «Якби не товариство, говорив він, ми б не дорахувалися сьогодні багатьох унікальних пам'яток історії та культури. Лише за це український народ повинен активістам нашого Товариства низько поклонитися. Я маю право про це сказати, бо ті часи, в які ми працювали, це не сьогоднішній день. Намагання довести, що наше Товариство віджило, абсолютно помилкові. Я вважаю, що Товариство повинно вдосконалювати структуру своєї роботи, але стояти і на сторожі пам'яток історії та культури»²⁰.

²⁰ Заремба С. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. – С. 191.

Окремо слід сказати про участь П. Тронька у реалізації грандіозного всесоюзного задуму – створенні Зводу пам'яток історії і культури. Робота над цим проектом почалася відповідно до постанови від 2 жовтня 1967 р. «Про підготовку Зводу пам'ятників історії та культури народів СРСР», прийнятої на спільному засіданні Президії АН СРСР та колегії Міністерства культури СРСР. Йшлося про найбільш повний, добре ілюстрований довідник енциклопедичного характеру, що мав вмістити науково перевірені дані про всі нерухомі пам'ятки історії й культури з короткою інформацією про їх історичну й культурну цінність. Роботі мало передувати комплексне обстеження головних пам'яток з відповідними обмірами й фотофіксацією. Завдання, які стояли перед упорядниками, ускладнювалися тим, що з самого початку не були належним чином вирішені проблеми фінансування української частини проекту. Тому в процесі роботи неодноразово змінювався склад Головної редколегії та авторського колективу. Але томами, присвяченим Києву, незмінно опікувався П. Тронько. Дві частини першого тому побачили світ, третя поки що лишається в електронному вигляді. Загалом у трьох частинах вдалося описати 2455 пам'яток.

Багато сил і енергії віддав П. Тронько виробленню концепції цього унікального видання, визначенню критеріїв відбору та оцінки пам'яток. Вони можуть вважатися науковими лише тоді, доводив він, коли в їх основу кладеться неупереджений, вільний від ідеологічних штампів і суб'єктивних уподобань підхід. Тільки за умови дотримання таких критеріїв вдасться не лише значно розширити коло зафіксованих пам'яток, але й позбутися штучно нав'язаних ідолів. Особливо це сто-

сується пам'яток радянської доби, що викликають неоднозначну суспільну реакцію. «В певних колах все наполегливіше говорять про необхідність їх знесення з карт українських міст і сіл. Але вандалізм і демократія несумісні. Потрібно поважати історію такою, якою вона була, і не намагатись переробити, «підганяти» її на догоду політичній кон'юктурі, політичним амбіціям». Тим більше не можна бачити минуле лише через призму трагічних або виключно героїчних процесів. «Історію потрібно знати і висвітлювати у всій її повноті та складності, такою, якою її сприймали наші батьки, що були її творцями – бо це наша історія»²¹.

Робота над Зводом зрушила з місця болючу для України проблему – з'ясування кількості вцілілих пам'яток і їх якісного стану. Етапною стала підготовка каталогу всіх нерухомих пам'яток України, який побачив світ завдяки скоординованим зусиллям істориків, археологів, мистецтвознавців, архітекторів, музейників, працівників інших культурно-освітніх закладів. Довідкове видання «Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник» (К., 1987) стало першою узагальненою працею по систематизації всіх нерухомих пам'яток і тим фундаментом, на основі якого почав виводуватися «Звід пам'яток історії та культури України». Адже ще в ході роботи над каталогом науковці відділу історичного краєзнавства Інституту історії АН УРСР приступили до розробки критеріїв відбору пам'яток і складання «Словників пам'яток історії та культури» по кожній області. Відповідно до прийнятих у той час норм класифікації й систематизації у 1988 –

²¹ *Тронько П.* Історія міст і сіл України в контексті регіональних досліджень. – С. 5-6, 36-39.

1989 рр. підготовлені два методичні посібники, які містили поміж іншим зразки статей про пам'ятки історії та культури²².

З підготовкою томів Зводу виявилася тісно пов'язаною організаційна реорганізація 1982 р., яка передбачала активне включення у процес підготовки томів редакції «Історії міст і сіл Української РСР» та Головної редакції Української Радянської Енциклопедії. Так сталося, що Інститут історії АН УРСР був визнаний головною організацією з науково-методичного забезпечення підготовки Зводу, а також відповідальним за розгортання роботи в областях. Базовою структурою підготовки видання став відділ історико-краєзнавчих досліджень. У 1983 р. на базі цього відділу було створене відділення історико-краєзнавчих досліджень під загальним керівництвом П. Тронька. У складі відділення було сформовано два відділи – наукового забезпечення Зводу пам'яток історії і культури й історичного краєзнавства. Пізніше відбулося ще кілька реорганізацій включно зі створенням Центру дослідження історико-культурної спадщини²³.

Сьогодні можна з упевненістю визнати, що робота по підготовці Зводу пам'яток була для П. Тронька першочерговою в організаційному плані: багато уваги приділялося нарадам, засіданням, виробленням «заходів по виконанню заходів». Науковому та теоретико-методологічному забезпеченню такої масштабної роботи тяж

²² Денисенко Г. Воєнна історія України в контексті дослідження і збереження культурної спадщини. – К., 2011. – С. 125-126.

²³ Докладніше див.: Горбик В., Денисенко Г. Звід пам'яток історії та культури України у дослідженні і охороні культурної спадщини: досвід, проблеми, перспективи. – К., 2012.

приділялося чимало уваги. Але методологічні настанови й методичні критерії радянського часу були насамперед орієнтовані на відповідність ідеологічним моделям, насаджуваним правлячою партією, і не відповідали ані викликам часу, ані практичним потребам репрезентації культурної спадщини.

Після здобуття Україною незалежності багато що довелося переосмислювати; на характері й темпах роботи постійно позначалися фінансові труднощі. І все ж можна констатувати, що в абсолютній більшості регіонів України роботи над томами Зводу йшли (і йдуть досі) доволі інтенсивно. Приміром, по Полтавській області з метою апробації видано 10 порайонних випусків матеріалів. На сайті Інституту історії України кожен бажаючий може ознайомитися з матеріалами до томів Зводу по Львівській області, Автономній Республіці Крим, м. Севастополю. Надійшли до Інституту матеріали до тому Зводу по Запорізькій області.

Як бачимо, про наукові школи П. Тронька доводиться говорити у множині, бо таких шкіл різних масштабів і спрямування було до десятка: дивовижним чином патріарх територіальних підходів в історіографії об'єднував навколо себе на професійній основі містознавців і археографів, мемуаристів і фахівців у галузі біографістики, документознавців і пам'яткознавців, музейників і бібліографів. Не можна чітко окреслити провідний напрям, який би об'єднував всі ці школи. Консолідуючим фактором, скоріше за все, були не наукові пріоритети чи методологічні підходи, а особистісні, людські стосунки між вчителем і учнями.

На час здобуття Україною незалежності П. Тронько зосередився на проблемах монументальної пропаганди, близьких йому як голові правління Всеукраїнської спілки

краєзнавців та члену Президії Українського фонду культури. У написаній ним у співавторстві з В. Войналовичем монографії «Увічнена історія України» (1992) він чи не вперше заговорив про шкоду від селекції історичних фактів, подій, імен, здійснюваної радянською владою на догоду гіпертрофуванню понять класовості та партійності. У книзі, спеціально присвяченій проблемам теорії та історії монументальної пропаганди, розпочалася чесна розмова про об'єктивність у співвідношенні представлення звершень і трагедій. Ішлося, зокрема, про те, що і в монументальному літописі України мають бути відображені трагедії як «білого», так і «червоного» терору.

У цей переломний час П. Тронько багато міркував про свій персональний обов'язок участі в розпочатих у часи горбачовської «перебудови» реабілітаційних процесах. Віддати данину шани і поваги усім жертвам політичних репресій – у цьому, поміж іншим, він бачив головне завдання відділу регіональних проблем історії України, створеного у структурі Інституту історії України під його керівництвом 1992 року. Навряд чи він здогадувався, що саме йому у 77 років буде довірено очолити новий масштабний проект – створити таку науково-документальну серію, яка дасть можливість «назвати усіх незаконно репресованих поіменно». Але вибір впав саме на нього. Виконання проекту було покладене на Національну академію наук України, Службу безпеки України, Державний комітет по пресі, Українське історико-просвітницьке товариство «Меморіал» ім. В.Стуса та Всеукраїнську спілку краєзнавців. А головою Головної редколегії «Реабілітовані історією» було призначено П. Тронька.

Ця подія була для академіка доленосною, бо вже декілька років в Інституті історії він перебував на посаді

радника при дирекції і не мав згуртованого та дієвого колективу, про який завжди мріяв. Петру Тимофійовичу доводилося докладати чимало зусиль для того, щоб реалізовувати свої масштабні починання та задуми. Особливу радість та творчий ентузіазм він відчув тоді, коли, нарешті, після 1994 р. почав активно розширюватися та працювати його давно омріяний відділ – регіональних проблем історії України. Більше за все цінуючи свободу творчого пошуку в наукових та методичних студіях, тепер він дістав змогу нарешті зосередитися на проблемах теоретичного і прикладного регіонаознавства.

Отже, пригадаємо надзвичайно складний для України початок 90-х років. Все доводилося починати буквально з нуля за неймовірної фінансової скрути. Але завдяки наполегливим зусиллям академіка Тронька проблема осмислення місця й ролі територіальності в історії України опинилася серед пріоритетних тем, розроблюваних в Інституті. Активна роль регіонів на політичній арені у той час проглядалася ще невиразно, але величезна інтуїція П. Тронька підказала йому продуктивний, знов-таки у руслі просторових підходів, напрям наукових пошуків.

Практично він мав збігатися із запропонованим у руслі соціально-економічної географії та теорії управління рухом у напрямі осмислення регіональної специфічності. Адже, як наголошував О.Реєнт, «без з'ясування історичного підґрунтя місцевих відмінностей, трагічних наслідків бездержавності й розчленованості України неможливо навіть мріяти про ефективну регіональну політику. Суттєве прирощення наукових знань про регіони в останні роки дало змогу Інституту історії України не тільки ліквідувати прогалину у «горизонтальному»

вивченні історії краю, а й поставити питання про виділення історичної регіоналістики у відносно самостійний міждисциплінарний дослідницький напрям»²⁴.

Тут важливо зробити невелике уточнення: до самої дефініції «історична регіоналістика» ставлення П. Тронька на початку виявилось стриманим. Можливо, на його позиції позначилася триваюча дискусія щодо дисциплінарних меж краєзнавства й регіоналістики, яка дістала помітний поштовх після міжнародного семінару у Санкт-Петербурзі (червень 2000 р.). Хоч «гуру» столичних краєзнавців С. Шмідт і визнав на ньому, що регіоназнавство (чи регіоналістика) вже утвердилось на перетині наук гуманітарного та іншого профілю як міждисциплінарна наукова і просвітницька діяльність і що вона являє собою порівняно з краєзнавством комплекс більш широких знань, все ж у його виступі відчувався явний пієтет щодо можливостей краєзнавства як більш конкретизованого, з широкими науково-популяризаторськими й просвітницькими можливостями, знання²⁵. Людей, що віддали багато років концептуалізації краєзнавства як чи не єдиної методологічної основи осмислення локальної історії, можна зрозуміти – кардинальний перегляд самих основ регіональності якоюсь мірою міг позначитися на авторитеті краєзнавства як масового громадського руху. Чи не тому у своїй основній праці про перспективи розвитку краєзнавства у ХХІ ст. П. Тронько явно уникав розмови про майбутнє регіоналістики як наукового напрямку?

²⁴ *Реснт О.П.* Актуальні проблеми історії України // Перечитуючи написане. – К., 2005. – С. 223.

²⁵ *Шмидт С.О.* Краеведение и региональная история в современной России // Методология региональных исторических исследований. Материалы международного семинара 19-20 июня 2000 года. – СПб., 2000. – С. 11-15.

Утім, у наукового напрямку, що вже став на шлях первинної концептуалізації, своя логіка розвитку, і вона неминуче виводила широкий загаль краєзнавців на поглиблений аналіз проблем локалізації населення, міжтериторіальних зв'язків, територіальної структури господарства, міграційних і колонізаційних процесів тощо. Інтерес до територіальності значно посилювався після того, як на практичні рейки, здавалося, ставала болюча для України проблема адміністративно-територіального реформування. Так очолюваний П. Троньком відділ регіональних проблем історії України майже непомітно перейшов до осмислення у регіональному вимірі еволюції соціонормативної культури у всьому доступному дослідникам часовому діапазоні. Це не означало зменшення уваги до проблем і перспектив краєзнавства. Ще у 1990 р. П. Тронько відродив засновану у 1925 р. Спілку краєзнавців України і очолив її, а згодом домогся присвоєння Спілці статусу національної. П. Тронько очолював Міжвідомчу координаційну раду з питань краєзнавства, а також Міжвідомчу координаційну раду з питань охорони культурної спадщини. Мало не кожний заповідник чи музей вважав за честь мати П. Тронька членом своєї наглядової ради, десятки вузів обирали його почесним професором, 7 міст – почесним громадянином.

І все ж надзвичайно цікаво було спостерігати, як поступово змінювався кут зору П. Тронька на ієрархію наукових напрямів і субдисциплін в системі історичного пізнання. Дедалі більше його наукові інтереси зосереджувалися на наукових напрямках, до того часу належним чином вітчизняною наукою не освоєних. Насамперед це були поля історичного містознавства й порівняльного регіонознавства. І що особливо важливо: з концептуалі-

зацією регіональної історії відкривалися нові обрії для переосмислення всієї історії України з особливим акцентом на обґрунтуванні самодостатності українського історичного процесу, простеженні явищ соціогенезу, змін ціннісних орієнтацій населення тощо. А також для поглибленого дослідження тих напрямів соціальної селекції, які набували за умов тоталітарного режиму масового характеру і спричинилися до мільйонів жертв і людських трагедій.

Реабілітаційна хвиля, що почалася в останні «перебудовні» роки, змусила багатьох істориків шукати відповіді на питання «що це було?» Сумління П. Тронька воно бентежило постійно. Неймовірна чутливість Петра Тимофійовича до трагічних життєвих доль людей, які стали жертвами репресій тоталітарного режиму, змусила його у вже доволі похилому віці узяти на свої плечі завдання створення мартирологу жертв з відповідним документальним і науковим забезпеченням. Масштабний проект «Реабілітовані історією» і сьогодні ще не завершений, хоч уже налічує близько 100 величезних за обсягом томів.

Присвячена світлій пам'яті жертв сталінських репресій серія створюється, як і попередні, в обласному форматі. Але П. Тронько знайшов за потрібне для початку віддати данину шани й поваги ентузіастам на ниві краєзнавства – тим, хто у 20–30-х рр. закладав наріжні камені дослідження України у територіальному аспекті. Вражає неймовірна інформаційна насиченість книги «Репресоване краєзнавство», що стала своєрідним реквіємом і меморіалом десяткам подвижників, навіть імена яких радянською владою старанно викреслювалися з культурної пам'яті. Мабуть, дуже не просто було об'єднати у той складний час зусилля

близько 50 авторів. Крім Інституту історії України, у підготовці видання брали участь колективи кафедр Полтавського, Кам'янець-Подільського, Чернігівського педінститутів, Незалежного інституту українознавчих досліджень, Всеукраїнської спілки краєзнавців, Служби національної безпеки України. Але П. Троньку це було під силу, так само як і проникнення у сховища раніше недоступних для дослідників архівів Служби безпеки СРСР та України. У книзі йому належали два нариси, особливо ґрунтовний стосувався трагічної долі школи М. Грушевського. У розробці наукових основ вітчизняного грушевськознавства Петру Тимофійовичу належала роль одного з першопрохідців. Він чи не першим звернув увагу на той факт, що, закладаючи основи порайонного дослідження історії України, Грушевський дистанціювався від ряду краєзнавчих комісій при ВУАН і не брав участі в роботі Українського комітету краєзнавства²⁶. Тут було над чим замислитися: очевидно, теоретичний фундамент краєзнавства не міг задовольнити потреби регіоналістики у тому її образі, який вимальовувався в уяві Грушевського та його учнів.

Незважаючи на те, що відділ був створений для підготовки серії книг «Реабілітовані історією», регіональна проблематика (що засвідчувала і назва відділу – «регіональних проблем історії України») для П. Тронька була завжди пріоритетною. Автора цього тексту він одразу ж попередив, що роботи буде багато. Передусім належало осмислити у вітчизняному контексті проблеми місця краєзнавства в системі регіональних досліджень, типологізації історичних міст. Через кілька років запросив до

²⁶ Тронько П. Приреченість школи Грушевського (М.С.Грушевський) // Репресоане краєзнавство (20–30-і роки). – К., 1991. – С.6-16.

співавторства²⁷. Як співавтор він був вимогливим і безкомпромісним, будь-яку проблему намагався висвітлити лінійно і доволі скептично сприймав тезу про те, що наука має декілька методологічних вимірів та концептуальних підходів.

Багаторічною його мрією була підготовка посібника з краєзнавства для учнів та студентів. Часто перебуваючи у регіональних навчальних закладах, спілкуючись з молоддю та викладачами, він заручився підтримкою десятків місцевих краєзнавців у сприянні підготовки посібника. Але далі справа не посунулася. Протягом багатьох років П. Тронько залучав кращі краєзнавчі сили для розробки плану-проспекту посібника та написання текстів, проте оновленню теоретико-методологічних засад краєзнавства уваги приділялося явно недостатньо. Мабуть, цим пояснюється той факт, що він так і не вийшов друком за життя академіка. Адже, як зазначає В.Литвин, краєзнавство «попри відчутну підтримку держави, так і не зуміло подолати шлях від емпірики до теоретичних узагальнень. Не оволодівши належним чином сучасним термінологічним інструментарієм, краєзнавство, хоч і відіграє чималу виховну роль, у своїй основі лишається «краєлюбством».

²⁷Тронько П., Верменич Я. Історичні міста в системі пам'яткоохоронної діяльності та регіонально-історичних досліджень // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Ч.4. – Ч.2. – К., 2000; Вони ж: Типи і типові ознаки історичного міста: проблеми дослідження і охорони спадщини // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії і методики. – Ч.5. – Історіографічні дослідження в Україні. – Вип.10. – Ч.1: Джерелознавчі та спеціальні історичні дисципліни. – К., 2000; Вони ж: Дослідження історії міст і сіл в історичному краєзнавстві України: здобутки і проблеми // Історико-географічні дослідження в Україні. – Ч.5. – К., 2001.

Його спорадичний інтерес до історії розселення, колонізаційних потоків, поділів і переділів територій не підкріплений серйозними теоретико-методологічними розробками»²⁸.

Саме завдяки непохитній упевненості Петра Тимофійовича у тому, що будь-яка робота йому під силу і він може подолати всі перепони на шляху її вирішення, працювати з ним було напрочуд легко і цікаво. Впевненість у собі та комсомольський запал заворожували, а комунікабельність та доброзичливість не залишали байдужими нікого. Своєрідний шарм та специфічна харизма давали йому можливість впливати на оточуючих і справляти на них сильне враження. Співробітники фактично щодня замість нудних «вказівок» отримували величезні порції емоційних вражень.

²⁸ Литвин В. Передмова // Верменич Я.В. Історична регіоналістика. Навчальний посібник / Відповідальний редактор В.А.Смолій. – К., 2014. – С. 9-10.

**ШКОЛА ПЕТРА ТРОНЬКА:
ТЕОРЕТИЧНІ ПОШУКИ**

У сучасному наукознавстві наукову школу визначають як співдружність висококваліфікованих працівників різного віку, об'єднаних спільними підходами до вирішення певних проблем, стилем роботи та мислення, оригінальністю методів реалізації своєї наукової програми.

Дослідження особливостей кожної науки і кожного міждисциплінарного наукового напрямку неможливе без вивчення того простору і тих форм, в яких вони виникають і розвиваються. Інституалізація в останні роки понять «простір науки», «наукосфера» відкриває нові можливості для з'ясування насамперед просторових ознак, притаманних тій чи іншій галузі наукового пізнання. За Л. Рижко, «науковий простір – це ті межі, в яких здійснюється наукове пізнання з притаманними йому рисами об'єктивності, закономірності, логічної послідовності та системності, контрольованості науковою практикою, тобто можливості відтворення отриманих наукою результатів»²⁹.

Як правило, швидкість прирощення наукових знань пропорційна не кількості носіїв інформації, а якості продуктивної взаємодії між ними. Інформаційний вибух виникає внаслідок самоорганізації наукового простору, найчастіше у вигляді наукових шкіл. Інколи, щоправда,

²⁹ Методологические вопросы науковедения. – К., 2001. – С. 56-106.

«одна голова» може успішно замінити науковий кооператив. Але розвиток науки йде шляхом об'єднання й інтеграції зусиль окремих вчених.

В. Онопрієнко визначає наукове співтовариство як соціокультурну групу вчених, що працюють в одній науковій галузі чи розв'язують одну проблему і об'єднані системою комунікацій. Це своєрідна професійна корпорація зі своїми законами, нормами, правилами діяльності й поведінки³⁰. В межах наукового товариства існують певні наукові напрями. Існування того чи іншого наукового напрямку можна вважати доведеним при наявності об'єднаних цілеспрямованих зусиль певної групи вчених або наукової школи, яка поділяє методологічні підходи свого вчителя.

Дещо вужчим, значною мірою соціально-психологічним, є поняття «наукова школа». Автор сучасної концепції наукової школи Д. Зербіно визначає її як справжній, абсолютно не формальний, творчий союз дослідників, як світ особливих наукових взаємин, водночас і замкнутий, і відкритий. Характер цієї професійної співдружності людей цілком залежить від особистості ученого-лідера. Наукову школу характеризують чотири головні ознаки: розробка нового оригінального напрямку в науці; спільність основного кола завдань; спільність принципів і методологічних прийомів; безпосередній і тривалий науковий контакт керівника школи та його учнів і виникаюча на цій основі система навчання наукової молоді³¹.

³⁰ Онопрієнко В. Наукове співтовариство: вступ до соціології науки. – К., 1998; Методологические вопросы науковедения. – С. 37.

³¹ Зербіно Д. Наукова школа: лідер і учні (нова концепція). – Львів, 2000. – С.10-13.

Поняття «наукова школа» у наукознавстві не є ustalеним, уже понад століття навколо його визначення не вщухають дискусії³². Одне з найгрунтовніших визначень історичної наукової школи належить відомому грушевськознавцю Л. Винару. Головними її складниками він вважає: 1) форму і організацію наукової праці (науково-дослідні осередки, науково-навчальні установи); 2) спільність головних історіографічних концепцій засновника школи та його учнів; 3) спільність методології історичного досліджу; 4) спільність історіософських засад; 5) наукові видання, зокрема наявність головного історичного періодичного органу; 6) інші, у т.ч. пов'язані з регіональними дослідженнями. Автор при цьому зауважив, що не обов'язково мають бути присутніми всі ці складники і що взагалі «ідеальний тип» школи у чистому вигляді існує рідко. Акцентує Л. Винар і на можливості виникнення всередині школи «історіографічного ухилу», який здатен спричинити розрив між засновником наукової школи і кимось з його учнів і створення нової історичної школи³³.

Дискусії навколо поняття «наукова школа» фокусуються навколо принципового питання: кого вважати учнями – тих, хто безпосередньо навчався у засновника

³² Див., напр.: *Михальченко С.И.* Киевская школа: Очерки об историках. – Брянск, 1994. – С. 59-62; *Юркова О.* Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М.С.Грушевського (1924–1930 рр.). – К., 1999. – С. 132-139.

³³ *Винар Л.* Історична школа Михайла Грушевського та її значення // Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації (статті і матеріали). – Нью-Йорк-К.-Торонто, 1995. – С. 62-63; див. також: *Ковальський М.* Внесок професора Любомира Винара в розробку проблеми «наукова історична школа» // Винар Л. Грушевськознавство: генеза й історичний розвиток. – К.-Львів-Париж-Нью-Йорк-Торонто, 1998. – С. 112-126.

школи чи всіх, хто поділяв його методологічні підходи та дослідницькі принципи, плідно співпрацював з ним. Існують вузьчі (за принципом «учитель – учні») і ширші (за спрямуванням методологічних пошуків) визначення «наукової школи». Обидва підходи є правомірними. Зрештою, не так важливо, скільки вчених і які саме об'єднувалися навколо яскравої особистості свого учителя; важливіше, які нові наукові горизонти відкривалися на шляхах заповнення певної наукової ніші. Так само як для з'ясування логіки саморозвитку науки важливе простеження не стільки «педагогічних» зв'язків між учителем і учнями, скільки спільності підходів, методик, подібності наукових висновків.

За І. Колесник, школа в структурі історичної науки – багатовимірний феномен. Школа як фрагмент історичної дійсності – не що інше, як різновид колективної наукової діяльності (об'єднання вибудовується за принципом: вчитель – учні). Але цілком допустимий і розгляд школи як ідеальної конструкції, засобу вивчення форм наукового пізнання. Наукова школа в історіографії – це колектив дослідників, об'єднаних спільною проблематикою, єдиними методологічними принципами, концепціями, які ґрунтуються навколо певної організаційної структури (кафедри, наукового товариства, історичного часопису тощо). Поняття «школа» дає уявлення про своєрідний розподіл ролей в процесі наукового пізнання³⁴.

Охарактеризувати наукову школу П. Тронька не просто. Власне, шкіл було кілька, і кожна вирізнялася неординарністю вже тому, що об'єднувала різних

³⁴ Колесник І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). К., 2000. – С. 39.

особистостей, і не обов'язково однодумців. «Скрепи» найбільш широкої за складом учасників школи базувалися на довірі й взаємодопомозі. Вона об'єднувала сотні людей з різними уподобаннями й професійними нахилами, різним рівнем освіти і наукових заслуг. Двері цієї «великої» школи відкривала закоханість у минуле і відчуття особистої причетності до збереження його слідів. «Учнями» у цій школі були й колеги-академіки, і початківці-краєзнавці, а виокремлення шкільного краєзнавства в системі пріоритетів означало реальну турботу про наукову зміну.

Інтелектуальну традицію у науковій школі П. Тронька можна сміливо виводити від наукових шкіл В. Антоновича і М. Грушевського. Солідна документальна основа, високі вимоги до точності інтерпретацій забезпечували наступність, а переосмислення принципу історизму – наукову новизну підходів. У Антоновича П. Тронько вчився повазі до факту, а у М. Грушевського – вмінню сполучати наукову діяльність з суспільно-політичною. Можна впевнено говорити про те, що й сам інтерес до проблеми наукових шкіл з'явився у П. Тронька під впливом дослідження інтелектуальних зв'язків і життєвих доль у школі М. Грушевського.

До становлення та розвитку своєї наукової школи П. Тронько йшов довгим і непростим шляхом. Науково-організаційні підрозділи, які йому довелося очолювати в Інституті історії, змінювали назви, статуси, форми, склад співробітників, але залишалося головне – бажання працювати на ниві краєзнавства, незважаючи на різне ставлення до цієї роботи в Інституті. Утім, прихми доли та «наукові повороти» у багатолітній діяльності П. Тронька – тема окремої розмови.

Тут хочеться говорити насамперед про іншу, вужчу за складом причетних осіб, школу П. Тронька, до якої і я мала честь належати. Дніпропетровський дослідник Г.Мерніков аналізував наукові школи «як інструмент історіографічного пізнання» на матеріалі другої половини XIX – початку XX століть, але підмічені ним особливості вітчизняних наукових шкіл легко екстраполюються і на більш пізній час. На карб тривалої бездержавності й політичного тиску він відносить панування позитивізму і триваліший період, навіть у порівнянні з російською історіографією, накопичення знань і пошуку адекватних методів їх дослідження. Тому «лише колективна творча праця довела можливість розвиватися українській історичній науці». Керівник школи за таких умов мав бути не тільки здібним організатором творчого процесу і генератором ідей, але й справжнім психологом. Це означало досконально знати соціальний, інтелектуальний, психологічний стан кожного із співробітників, враховувати його здібності і настрої. І водночас запроваджувати у межах школи механізм здорової конкуренції, вирощувати власну наукову зміну³⁵.

Всіма цими талантами природа щедро обдарувала П. Тронька. Наукову школу, яка формувалася в Інституті історії України НАН України, вирізняла атмосфера доброзичливості й спільне прагнення концептуалізації краєзнавства як сфери наукового пошуку, зосередженої насамперед на простеженні непростих людських доль. Об'єднала вона переважно молодих науковців, які за своїми науковими уподобаннями поділялися, хоч і не-

³⁵ Мерніков Г.І. Риси наукової школи в українській історіографії другої половини XIX століття // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Вип.1. – Дніпропетровськ, 1997.

чітко, на дві групи. Для однієї пріоритетними були проблеми захисту й пропаганди культурної спадщини, для іншої – проблеми реабілітації жертв політичних репресій. І тими й іншими П. Тронько керував жорстко, але ненав'язливо. У відділі завжди було людно: сам характер роботи вимагав частой присутності представників областей, де створювалися, за прикладом «Історії міст і сіл УРСР», свої наукові колективи для максимально широкого виявлення кола жертв репресій, відповідних документів, спогадів і т.п.

Характер роботи часто був спонтанний та непередбачуваний, Петро Тимофійович мав нахил до блискучого реагування на виклики часу і вимагав такої ж швидкості від своїх підлеглих. Встигати за його темпоритмом було дуже важко, а інколи й неможливо. Протягом робочого дня він міг генерувати декілька ідей і прагнув їх реалізації на найвищому науковому рівні. Коли це не вдавалося, дуже засмучувався. Але довго сердитися він не вмів, бо швидко заспокоювався і продовжував працювати.

Дуже цікаво було спостерігати регіональну палітру учнів П. Тронька, які займалися підготовкою під його керівництвом кандидатських і докторських дисертацій. Таких людей було дуже багато, бо науковим кредо академіка Тронька було те, що кожний краєзнавець повинен стати «кандидатом в кандидати», а згодом «кандидатом в доктори». Сам академік не шкодував ні часу, ні свого здоров'я, щоб сприяти цьому системному і поступальному процесу. Пошукувачі, аспіранти і докторанти прибували з різних областей (переважно з Полтавської, Харківської, Хмельницької і Черкаської), і поступово у П. Тронька з'явилися мікрошколи у цих регіонах. Науковий рівень, потенціал та освіта учнів були різнобарвні,

але це не заважало успішно завершувати їхні більш чи менш вдалі наукові пошуки.

Надзвичайно колоритно учні виглядали під час щорічних святкувань днів народження П. Тронька, які традиційно проходили в Інституті історії України з великим розмахом. Були такі друзі, які приїздили до Києва в цей день протягом 20 років і більше. Це був своєрідний непорушний ритуал, який дійсно сприяв консолідації наукової школи. Всі розуміли, що Петру Тимофійовичу не так потрібні численні подарунки і букети квітів, які інколи заповнювали весь його кабінет, як обов'язкова обіцянка приїхати до нього наступного року. Всі учні неодмінно виступали із привітаннями, переважно веселими і дотепними – з гумором, піснями, різними байками.

Оскільки майже всі гості з периферії були краєзнавцями за покликанням, більшість відгуків на ювілейні заходи, які вміщувалися у пресі і спеціальних краєзнавчих і пам'яткознавчих виданнях, стосувалися проблем і перспектив краєзнавства як різновиду локальної історії і громадського руху. Критичні стріли убік краєзнавства як «різновиду антикварної історії» і непрофесійного «любительства» летіли дедалі частіше, але, здається, сумління патріарха вони бентежили мінімально. На рубежі тисячоліть він з особливим запалом займався концептуалізацією історичного краєзнавства як безцінної скарбниці багатющого досвіду поколінь. «До краєзнавства, – писав він у 2000 р., – потягнулися сьогодні сотні тисяч ентузіастів, які хочуть прилучитися до власної історії, щоб краще збагнути сенс тих змін, які відбуваються у нашому житті. На жаль, знаходяться чимало охочих підсунути їм сурогатні версії історичного минулого, новітні міфи і надшвидку сфабриковані легенди.

Завдання істориків, що стоять на позиціях реалізму, історичної правди, полягає у зваженому, неупередженому висвітленні історичного процесу в усій його складності і суперечності. Історичний пошук має бути пошуком істини, і краєзнавству тут повинна належати особлива роль». Адже саме на місцях, крізь призму вже узагальненого і осмисленого історичного досвіду, твориться сьогодні картина минулого, в основу якої кладеться неприкрашена правда.

Краєзнавство має стати наукою життя, доводив вчений, і саме ця ідея була покладена в основу його монографії «Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття»³⁶. Це були роздуми про місце краєзнавства у дослідженні історії України, роздуми людини, яка знала потреби й болі краєзнавчого загалу не з книжок, а з власного досвіду. У краєзнавстві він бачив, по-перше, сукупність наукових дисциплін, різних за змістом і окремих за методами дослідження, які вивчають конкретний регіон, район, місцевість в історичному, географічному, геологічному, етнографічному, археологічному та інших аспектах. По-друге, краєзнавство – могутній науковий рух по популяризації знань про край, регіон, село та залученню широких мас населення до активної участі у дослідженні місцевої історії, створенні її літопису. І, по-третє, краєзнавство – це громадський рух, основним завданням якого є практичні дії по збереженню історико-культурної спадщини краю, формування національної самосвідомості і національної гідності, активізація громадянської позиції людини. «Краєзнавство, – доводив він, – є важливим засобом усунення розриву

³⁶ Тронько П. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи). – К., 2000.

між людиною і природою, конкретизації історико-культурного процесу, усвідомлення необхідності збереження природного середовища, фактором розвитку національної самосвідомості українського етносу та національних меншин на території України».

Нині, наголошував П. Тронько, ми багато говоримо про переосмислення нашої історії, про нові методи дослідження і нові підходи. Головне тут – не піти найлегшим шляхом, шляхом заміни плюсів на мінуси і навпаки. Мистецтво пізнання минулого у тому й полягає, щоб розуміти ту психологічну ауру, в якій та чи інша подія відбувалася. Малопродуктивно мазати дьогтем усе, що відбувалося у радянські часи – адже мільйони людей жили в певному, вкрай політизованому і ідеологізованому мікрокліматі і діяли відповідно до своїх переконань. У тому, що зроблене ними і що перейшло нам у спадок, далеко не все заслуговує осуду. Це стосується, зрозуміло, і надбань тогочасного краєзнавства.

Покоління, що вступають у життя, повинні розуміти минуле у всій його складності й неоднозначності. Жодна із славних і трагічних сторінок нашої історії не повинна стертися з пам'яті народу. Очорнення минулого, як і замовчування фактів, які на даному відтинку часу уявляються «невигідними» з політичного погляду – злочин перед наступними поколіннями. Від нас залежить, яким побачать ХХ століття люди, що житимуть через 100 і 200 років. І наш обов'язок – показати їм не один суцільний негатив. Головне – чесно відтворити події і факти, а оцінки наші нащадки з висоти свого історичного досвіду дадуть краще за нас.

Інша річ, що нові часи вимагають нових ідей, технологій, нового інформаційного забезпечення. Сучасне краєзнавство, якщо воно хоче лишитися у руслі науковості

і об'єктивності, має серйозно підійти до оцінки і оновлення свого інструментарію. Йдеться не лише про конче необхідні сучасні банки даних, електронні системи і носії інформації, але й про нові методологічні і методичні вимоги до краєзнавчого пошуку і популяризації наукових знань. Необхідні скоординовані у межах країни програми, методики, продумані форми підготовки і перепідготовки кадрів краєзнавців. Цікавою могла б бути, зокрема, практика проведення літніх семінарів краєзнавців і туристичних працівників, на яких вони могли б істотно поглибити свої знання, обмінятися досвідом, ознайомитися з визначними місцями певного регіону.

На часі, доводив академік, і створення історії краєзнавчого руху в Україні. «Тут однаково важливими є як дослідження витоків й особливостей регіональної історіографії, так і аналіз форм громадського краєзнавчого руху на різних етапах і в різних регіонах. Адже започаткована В.Антоновичем і Д.Багалієм традиція вивчення історії України в розрізі окремих «земель» чи «областей» по суті ще ніким серйозно не досліджувалася. Не вивчалися у цілісному вигляді і інфраструктура історичного краєзнавства, наукова культура на різних історичних етапах».

На останній проблемі П. Тронько настійливо радив зосередитися, коли зайшла мова про вибір теми докторської дисертації автора цієї брошури. Дискусії про співвідношення краєзнавства і регіональної історіографії у цей час активно точилися не лише в Україні – практично повсюди в світі, але скрізь без особливого успіху. На наших очах народжувалася історична регіоналістика, але чітко відмежувати її від краєзнавства довго не вдавалося. Доволі обережно, але поступово П. Тронько підводив до думки: настав час для створення наукового

фундаменту науки про історичні регіони, а в якому співвідношенні вона виявиться з історичним краєзнавством, покаже час.

Інтерес до теорії у П. Тронька був величезний, але самим процесом теоретизації він займався не часто. Водночас у колегам і помічниках цінував насамперед інтелект, відчуття часу, новизну підходів.

Не всі колеги-науковці беззастережно поділяли налаштованість на новизну у підходах вчителя. Один з них, настільки ж талановитий, наскільки амбітний (на жаль, також уже покійний) наполегливо доводив, що історичне краєзнавство – це і є регіональна історія і що теоретичний фундамент першого (до створення якого він був безпосередньо причетний) цілком задовільний для забезпечення престижу другої. Будь-які спроби розмежування предметних полів краєзнавства й історичної регіоналістики уявлялися йому зайвим витрачанням часу і сил. Хоча вже у багатьох наукових установах України (зокрема, Дніпропетровська, Одеси та ін.) регіональна історія отримала потужний розвиток: видавалися збірники матеріалів конференцій, статей, різноманітні теоретико-методологічні праці. Щодо П. Тронька, то він був прибічником традиціоналізму – кожна наступна краєзнавча конференція мало чим відрізнялася від попередньої як за тематичним спрямуванням, так і за складом учасників. Це був своєрідний «серіал», побудований за кращими радянськими канонами – обов'язкова президія, привітання, покладання квітів, зачитування доповідей тощо. Свої розмірковування П. Тронько постійно зв'язував з реакцією оточення, і хоч інтелектуальна вищість «вчителя» була поза сумнівом, рахувався не лише з чітко висловленими незгодами, але навіть з інтуїтивною налаштованістю тих, кому довіряв.

Невдовзі стрімкий розвиток подій в країні, пов'язаний з «помаранчевою революцією» і рефлексіями навколо неї, а також розпочата адміністративно-територіальна реформа наочно довели гостру потребу в науковій регіоналістиці як фундаменті переосмислення регіональної політики. Тепер уже ні для кого не було спірним чи сумнівним питання: чи має наука про регіони право на самостійну соціопросторову парадигму. У ході ряду змістовних дискусій у 2006 р. виникла ідея створення в структурі відділу сектора теоретико-методологічних проблем історичної регіоналістики. П. Тронько цю ініціативу підтримав, і одержана у такий спосіб певна автономія дала мені змогу самостійно визначати напрям роботи.

Не хочу заглиблюватися тут у характеристику власних підходів і оцінок. Історична регіоналістика дістала належний ступінь концептуалізації, в Інституті історії України видано низку монографічних праць, довідників, навчальний посібник³⁷. Оскільки у них чітко висловлене і наше ставлення до краєзнавства, а водночас і до нової локальної історії, і до мікроісторії, і до історії повсякдення, навряд чи тут варто ці сюжети розвивати. Безперечно, що саме школа П. Тронька дала поштовх до дослідження «білих плям» у регіональній і локальній історії, і за це ми вдячні і Вчителеві, і колегам.

³⁷ *Верменич Я.* Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – К., 2003; *її ж:* Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування. У 2-х чч. – К., 2009; *її ж:* Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення. – К., 2011; *її ж:* Локальна історія як науковий напрям: традиції й інновації. – К., 2012; *її ж:* Історична регіоналістика. Навчальний посібник. – К., 2014.

**ПРОБЛЕМИ
ІСТОРИЧНОЇ УРБАНІСТИКИ
У БАЧЕННІ П. ТРОНЬКА**

На проблемах місця і ролі школи П. Тронька у становленні вітчизняного містознавства варто зупинитися окремо. Справа в тому, що історична урбаністика в СРСР фактично була «непіднятою ціллю». Спрощені пояснювальні схеми настільки звузили методологічну базу наукового пошуку, що проблеми міста як цілісності надовго зникли з поля зору істориків-компаративістів. Створені на рубежі XIX і XX ст. класичні праці М.Вебера з проблем містознавства, якими закладалася нова філософія урбанізму, радянська наука відверто ігнорувала – не в останню чергу тому, що Вебер схилявся до трактування соціальних відносин на російському просторі як належних до «азіатського типу». Веберівська «розуміюча соціологія», яка відштовхувалася від пошуку повторюваних інституційних форм і моделей соціальної поведінки, як і запропонована ним універсальна макросоціологічна теорія раціоналізації, в СРСР, схоже, нікого не зацікавили. А катаклізми буремного XX століття, коли спільноти науковців були роз'єднані як фронтами й кордонами, так і майже неперехідними бар'єрами ідеологій, аж ніяк не сприяли розвитку наукової компаративістики, в тому числі і у сфері містознавчих студій.

Упродовж майже півстоліття – з 20-х до 70-х рр. – містознавство в СРСР по суті не мало самостійного наукового статусу, існуючи у вигляді одного з напрямів історії архітектури та своєрідного додатку до політичної,

соціально-економічної історії та історії культури. Його роль зводилася переважно до постачання ілюстрацій до ходувльних тез про «об'єктивні закономірності» розвитку суспільства, «ліквідацію істотних відмінностей між містом і селом» тощо. Втрачена була традиція публікації статистичних описів міст, започаткована ще у XVIII ст., досліджень стану народонаселення, промислових переписів, щорічних «Списків фабрик і заводів», збірників «Статистика Российской империи», «Ежегодник России» тощо. Ті статистичні видання, які мали в УРСР їх замінити («Народне господарство УРСР», «Україна»), виходили нерегулярно і не були порівнянними в розрізі кількох років. У статистичних виданнях вміщувалася жорстко регламентована та препарована інформація – виключно та, яка мала ілюструвати переваги соціалістичного ладу. Міста як такі взагалі перестали бути об'єктом статистики.

І як заступник Голови Ради Міністрів УРСР, і як Голова правління Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, і як віце-президент АН України П. Тронько відчував особисту причетність до проблем містознавства та пам'яткоохоронної діяльності. У серпні 1968 р. він звернувся з доповідною запискою до Голови Ради Міністрів В. Щербицького, в якій висловив стурбованість з приводу знесення пам'ятників, пошкодження інтер'єрів, нецільового витрачання коштів на міську інфраструктуру. Його голос був почутий, справи у пам'яткоохоронній царині пішли краще. Лише за п'ять років було реставровано понад 700 пам'яток, споруджено понад 350 пам'ятних знаків, обладнано понад 350 народних музеїв та музейних кімнат. Одна лише книга «У пам'яті народній», керівником авторського колективу якої був П. Тронько, містила

розгорнуті довідки про понад 400 пам'ятників станом на 1985 рік.

Попри шалений опір борців проти «буржуазного націоналізму», очолюваних секретарем ЦК по ідеології В.Маланчуком, у 1976 р. було відкрито першу чергу Музею народної архітектури й побуту у Києві. Тоді ж, у 70-х рр. було розпочато спорудження меморіального комплексу «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» У старовинних містах та інших поселеннях з багатою історією було додатково створено 11 історико-культурних заповідників. Для П. Тронька було принципово важливим, що своє «друге дихання» дістала ідея меморіального комплексу запорозького козацтва на о.Хортиця, яка була однією з перших його меморіальних ініціатив. Те, що партійні функціонери заблокували її у 1973 р., а П. Троньку оголосили стягнення за «самоправність», він пережив болісно, особливо після смерті одного з своїх сподвижників на цій ниві М.Киценка, увільненого з посади заступника Запорізького облвиконкому. Тепер доводилось надолужувати згаяний даремно час, і П. Тронько віддавався цій роботі з усією пристрасстю своєї душі.

Про діяльність П. Тронька у сфері пам'яткоохорони написано вже немало. Незважаючи на те, що він був «людиною із народу», дуже любив бувати і відпочивати в селі, головним об'єктом свого дослідження обрав саме міську історію. У його свідомості домінувало ставлення до міста як до живого організму, підвладного ритмам дорослішання, зрілості, старіння. «Місто без пам'яті – людина без душі» – це був один з його улюблених афоризмів, причому у поняття «пам'ять» він вкладав надто широкий зміст, що поряд з дослідженням минувшини включав проблеми реконструкції й реставрації. Саме

тому такою близькою для П. Тронька виявилася активно пропагована ЮНЕСКО ідея історичного міста. Свою наукову кваліфікацію вона дістала у «Міжнародній хартії про охорону історичних міст» (1987 р.) Але задовго до цієї дати проблема історично сформованого міського середовища і його захисту перебувала у фокусі уваги цілого ряду прийнятих за ініціативою ЮНЕСКО документів, зокрема Конвенції всесвітньої культурної і природної спадщини 1972 р., Рекомендацій із збереження і сучасної ролі історичних ансамблів 1976 р., Конвенції про охорону архітектурної спадщини Європи 1985 р. тощо. Всі вони були органічно пронизані ідеєю узгодження дослідження міської спадщини з чіткими критеріями унормування й збереження історично сформованої природно-культурної субстанції міст.

Українські пам'яткоохоронці разом з істориками-містознавцями готові були активно підключитися до реалізації цих ідей. Але на заваді стала украй неефективна система обліку історико-культурних надбань. А якщо говорити відверто, то її майже не було взагалі; як свідчить біограф П. Тронька Л.Удод, жоден облік пам'ятників в Україні не був доведений до кінця³⁸. Тому гостро критичними виявилися виступи П. Тронька на III Пленумі (1982 р.) і на V з'їзді (1985 р.) УТОПІК. Ішлося і про недоліки у запровадженні єдиної уніфікованої системи обліку пам'яток, і про обурливі випадки руйнування недіючих культових споруд, і про недоліки у підготовці кадрів реставраторів. Але насамперед – про рівень науково-дослідницької і методологічної роботи у галузі пам'яткознавства, відсутність сталих критеріїв віднесення міст до категорії історичних.

³⁸ Удод Л. П.Т.Тронько: портрет на тлі епохи. – С. 52.

Скільки історичних населених пунктів існує в Україні? До недавнього часу на це запитання неможливо було дістати чітку відповідь. У колишній Українській РСР існувало кілька офіційних списків історичних міст, їх число коливалося від 19 до 375. 24 листопада 1976 р. Рада міністрів УРСР затвердила перелік 39 старовинних міст та інших поселень, «що мають пам'ятники історії, археології, містобудування і архітектури» і зобов'язала облвиконкоми виділити відповідні охоронні зони і забезпечити їх впорядкування. Підготовлений Державним науково-дослідним інститутом теорії та історії архітектури та містобудування на початку 90-х рр. список історичних міст та селищ міського типу містив назви 431 історичного поселення.

П. Тронько був переконаний: до категорії історичних варто відносити всі міста, історія яких налічує понад 300 років, а також всі обласні центри України як такі, що несуть у собі великий культурний потенціал. Але потрібно зберегти і принцип індивідуального підходу до визначення статусу історичного міста. Резерв тут великий: адже дослідницька робота, пов'язана з підготовкою енциклопедичного зводу пам'яток, виявила 1399 міст і селищ та близько 8 тис. сіл із значною історико-культурної спадщиною, а також 1020 парків, що мають історико-культурну цінність³⁹.

На думку П. Тронька, під поняття «історичне місто» мають підпадати ті населені пункти незалежно від їх нинішнього статусу, які акумулюють успадковані від минулого неперехідні соціокультурні цінності, вирізня-

³⁹ Горбик В. Проблеми підготовки багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України» // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. – Вип. 15. – Ч.1. – К., 2009. – С. 43.

ються автентичністю і оригінальною планувальною структурою, мають власний неповторний образ, що накладає відбиток на всі аспекти їхньої життєдіяльності. Найбільш загальні критерії віднесення населених пунктів до категорії історичних міст мають враховувати його вік, наявність визначних історико-культурних пам'яток, його роль як політичного і духовного центру для прилеглої території на певному історичному етапі. Отже, нинішній статус селища міського типу Галича чи Брацлава не повинен перешкоджати віднесенню їх до історичних міст⁴⁰.

Очевидним прогресом у справі визначення критеріїв віднесення історичних міст до розряду історичних стала постанова Кабінету Міністрів України від 26 липня 2001 р., якою затверджено Список історичних населених місць України у кількості 401. На жаль, на заключному етапі роботи над списком містознавці далеко не по всіх спірних позиціях зверталися за порадами до очолюваного П. Троньком відділу регіональних проблем історії України. Наслідком стали численні необґрунтовані чи помилкові датування «першовитоків» багатьох міст, у тому числі й такі, як диктувалися відверто кон'юнктурними міркуваннями – бажанням відзначення міських ювілеїв. Відділ змушений був відповідати на численні запити міських властей і краєзнавців, вступати в дискусії, переконувати. П. Тронько під час цих дискусій завжди намагався дотримуватися принципової позиції: не варто добиватися точного визначення віку міста за відсутності відповідних джерельних згадок. Міста з'являлися, зникали, знову відроджувалися, іноді

⁴⁰ Тронько П.Т. До питання про статус історичного міста // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (збірник статей). – К., 1996. – С. 10.

з іншим ім'ям і на іншому місці. Набутий міський статус міг на довгі роки втрачатися. Та й сам процес набуття поселенням міських функцій майже невилучимий. З-поміж сотень вітчизняних міст лише кільканадцять мають надійні «метрики», що засвідчують факт їхнього народження.

І досі мало не щодня Інститут історії України одержує листи від місцевих краєзнавців, різних науково-просвітницьких закладів і державних установ з проханням санкціонувати внесення уточнень у Список історичних населених місць. Багатьом здається, що згадки у джерелах про існування якогось поселення на місці майбутнього міста досить, щоб порушувати питання про перегляд дати його виникнення. У потоці листів є чимало таких, що ґрунтуються на переконанні: раз є Інститут історії України НАН України, він повинен чітко сказати, коли саме утворене те чи інше місто.

Особливо складною проблема початкового датування є для міст Південної України, які виникали здебільшого на місці переправ, козацьких Січей, тимчасових поселень, що зазнавали частих руйнувань тощо. Наполегливість краєзнавців, підтримуваних місцевою владою, доволі часто пояснюється кон'юнктурними міркуваннями: адже донедавна міські ювілеї забезпечувалися солідними фінансовими вливаннями з державного бюджету.

Хоч зовсім небагато міст мають документально підтверджені «початкові дати», міські ювілейні кампанії за періодичністю, а часто й за розмахом перевершують будь-які інші ювілейні урочистості. За точним спостереженням Я.Ісаєвича, ювілеї міст «стали «світськими святами», однією з істотних складових частин сучасної «громадянської релігії». Ухвали центральної та місцевої

влади про відзначення тих чи інших дат є підставою для подань про фінансування з бюджету наукових публікацій і конференцій. Хоча заплановані кошти далеко не завжди виділяються реально, історики-професіонали нерідко кривлять душею, підтверджуючи запропоноване дилетантами датування міст, сіл, установ. Виправдовують це прагненням здобути фінанси для проведення досліджень та їхньої популяризації, рятування пам'яток від руйнування. Передювілейний ажіотаж часом сприяє появі скороспілих поверхових публікацій «під дату». Надто численні ювілеї порушують ритмічність діяльності установ, відволікають наукові сили від фундаментальних праць»⁴¹.

У міру своїх сил і можливостей П. Тронько намагався протистояти потужному натиску кон'юнктурників. За відсутності достовірних відомостей дискусії навколо дат заснування населених пунктів часто заходили у глухий кут, підживлюючись хіба що емоціями. Деякі з них, як, приміром, щодо заснування м. Нікополя, тривають і досьогодні.

Не впевнені, що дискусії навколо «початкових дат» швидко скінчатимуться, бо, як визнають місцеві дослідники, доволі часто їх ведуть «не стільки науковими засобами, скільки ідеологічними». На думку В. Грибовського, «висновок про Микитинську Січ як перший урбаністичний осередок дещо перебільшений». Він схиляється до думки, що містечко Микитине – лише передісторія Нікополя, і що «нижні хронологічні рамки існування міста не можуть іти далі 1740 року»⁴².

⁴¹ Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. – Львів, 2004. – С. 19-20.

⁴² *Грибовський В.* Містечко Микитине і Микитин перевіз: передісторія міста Нікополя // Датування міста як проблема історичної урбаністики: європейський та український досвід. – Дніпропетровськ, 2008. – С. 42.

Те, що процеси урбанізації аналізувалися у нас в руслі або вузько краєзнавчих, або технократичних підходів, наклало виразний відбиток на всю систему вітчизняної урбаністики. Міста традиційно розглядалися як соціально-економічні утворення, відповідно добиралися і домінували в літературі кількісні, переважно економічні, показники розвитку міст. Місто як елемент системи суспільних відносин і як соціально-культурний феномен із своїми традиціями і ментальністю привертає незрівнянно меншу увагу. Поза увагою науковців лишаються соціокультурна стратифікація міського населення – як в історичній ретроспективі, так і на сучасному етапі. Немає серйозних наукових розробок про вплив процесів урбанізації на спосіб життя і міську культуру на різних історичних етапах, про взаємодію модернізації й урбанізації, про етапи формування на вітчизняних теренах міської культури і про феномен «квазіурбаністичної» культури. Чекають на вдумливих аналітиків проблеми становлення міського способу життя і переходу від переважно традиційних (доіндустріальних) форм розвитку до переважно урбаністичних – індустріальних і постіндустріальних.

На фоні бурхливого розвитку «urban studies» у країнах Заходу вітчизняна урбаністика має вигляд нескоординованої, поділеної між різними відомствами, позбавленої авторитетного друкованого органу. Авторитет міської історіографії підтримують праці фахівців з теорії і історії містобудування й соціотопографії, але загальний теоретико-методологічний рівень містознавства лишається невисоким. Узагальнюючі праці з історії міст «по періодах» нині з'являються навіть рідше, ніж у радянські часи. Щоправда, історія окремих міст, особливо Львова, привертає увагу дослідників дедалі частіше. Певні зрушення помітні і на дисертаційному полі.

Завдання чіткого окреслення предметного поля історичної урбаністики в Україні ускладнюються впливом традиції – історія міст і сіл звично розглядається у нерозчленованій єдності. У такому підході, як було показано вище, є чимало пасток. Якщо у фокусі аналізу опиняється поселення як таке, безвідносно до його статусу й функцій, історія міст і сіл фактично зводиться до історії «заселення й розселення», а, отже, на одному реєстрі подаються розповіді про різні форми самоорганізації і різні культурні традиції. Власне, йдеться не про соціуми із притаманними їм проблемами, а про заселені території, з акцентом на виробничій сфері. У такому контексті майже неможливо передати той «дух міста», який, якщо використовувати термінологію М. Вебера, в процесі тривалого історичного розвитку витворив поняття *громадян* у політичному сенсі і поняття *буржуазії, рантьє, пролетаріату* у становому сенсі, а також відповідну господарську етику і її релігійне обґрунтування⁴³. А таке завдання може виявитися навіть більш захоплюючим, ніж пошук витоків міської традиції у сивій давнині.

Унормування понять «історичне населене місце», «історичний населений пункт», «історичне місто», безперечно, має велике як теоретичне, так і прикладне значення. Робота містобудівників, пам'яткоохоронців, індустрії туризму дістала стрижень, який дає змогу узгоджувати різноспрямовані інтереси, забезпечувати гармонію у співіснуванні старого з новим. Адже кожне історико-культурне середовище не існує само по собі, воно є частиною динамічної системи, яка забезпечує життєдіяльність людей сьогодні. Неможливо зупинити природний процес відмирання і руйнування старого, і

⁴³ Вебер М. История хозяйства. Город. – М., 2001. – С. 287, 332.

метод відновлення тут також не завжди ефективний. Але справа честі кожного нового покоління – не тільки зберегти, але й донести до сучасників неповторну ауру первинної планувальної структури кожного міста, осмислити засобами науки його образ і призначення, дослідити ритми міського життя та його етнічну картину на різних етапах, висвітлити політичні та національно-культурні процеси, що відбувалися в містах впродовж століть.

Створення привабливого і водночас достовірного образу історичного міста набуває особливого значення за умов розширення інформаційних контактів, пожвавлення туристичної діяльності і різного роду обмінів. В поняття «образ міста» вкладається найчастіше комплекс властивостей і особливостей, на які звертається увага з метою конструювання певного уявлення про місто. І хоч саме поняття «образ міста» допускає чимало різних тлумачень, фахівці сходяться у розумінні того, що «образ – це не стільки термін, скільки символ, знак загальної дослідницької настанови»⁴⁴. Як усякий символ, образ міста цілеспрямовано конструюється, але він має бути не лише привабливим, але й реалістичним, відображати те типове, чим живе місто і що становить предмет гордості для городян. А отже, мова має йти насамперед про пам'ятки історії й культури й завдання пам'яткоохорони.

У процесі цієї роботи П. Тронько підійшов дуже близько до осмислення міської традиції і тих особливостей, які розмежовують міські і сільські континууми. Побачити місто у процесі його складної еволюції, у контек-

⁴⁴ Каринский С.С. Методы изучения образа страны // Методика страноведческого исследования. – М., 1993. – С. 30.

сті більш широких систем (цивілізацій, способів виробництва, держав) і у багатоманітності виконуваних ним функцій (господарських, адміністративно-політичних, воєнно-стратегічних та інших) – такі завдання ставив він перед собою й широким загалом містознавців. Але цим його наукові плани не обмежувалися, оскільки головною їхньою метою було представлення міста як цілісності, як просторового втілення усіх його соціальних зв'язків, у тому числі із сільською округою. У фокусі його уваги перебувало також формування ієрархії міських мереж, типологізація міст і значення процесів урбанізації в історії людства. Зрозуміло, що для перетворення міста із звичайного полігону, в якому розгорталися в часі події його становлення й розвитку, у об'єкт багатопланового дослідження внутрішніх стимулів його саморозвитку необхідним виявилось залучення напрацювань соціології, історичної й економічної географії, культурології та інших суміжних галузей знання.

Як надзвичайно важливу у цьому контексті П. Тронько розглядав проблему типологізації міст. Поняття «тип» досить рідко використовувалося у містознавстві, хоч методологія типологічного порівняння міст на основі критеріїв подібності та відмінності відпрацьовувалася ще у 20-х рр. Ще гірше стояла справа з виробленням узагальненої ідеал-типової моделі міста для кожного регіону і кожного періоду, а також із пошуком методів типологізації та ідентифікацій міських спільнот. Історико-часовий та ландшафтно-географічний підходи допомагають долати обмеженість формаційних схем, але дають не так вже й багато орієнтирів для визначення належності тієї чи іншої міської структури до певного історичного типу суспільства (традиційного, індустріального чи постіндустріального).

Інтуїтивно, мабуть, Петро Тимофійович відчував, що міські й сільські спільноти – це два різні, навіть гостро відмінні типи групової самоідентифікації. Локальні соціокультурні простори, якими є міста й села, виступають у ролі структуроутворюючих начал для двох відмінних типів самоорганізації. Міській субкультурі притаманний потяг до інновацій, сільській – авторитет традиції. А, отже, постає необхідність пошуку часто невидимих, розмитих меж між містом і селом, з одного боку, і міською і сільською історією, з другого.

Якби історія відпустила П. Троньку більше часу, він би обов'язково акцентував увагу на тому, що простір культури міста, включаючи сферу виробництва й споживання, дозволяє і ціннісних орієнтацій різночече, принаймні в ідеалі, відрізняється від простору села. Хронотопонімічна система міста має величезну, ні з чим не порівнянну здатність до самозбереження й самовідтворення, що робить її неспівставною із хронотопом села. При цьому важливими є не так наявність у міста офіційного статусу, як та специфічна аура, яка робить кожне місто несхожим на інші.

В усякому разі введення у науковий обіг поняття «історичне село» – це незаперечна заслуга П. Тронька. Але розсипані у його статтях окремі роздуми з цього приводу все ж не становили закінченої концепції. У містознавстві, здається, П. Тронько виявився більшим традиціоналістом, ніж, приміром, у тісно пов'язаній з ним науковій біографістиці.

* * *

Завершити цей огляд хотілося б тим, з чого, власне, ми його починали – розмірковуваннями на тему «Людина і Система». Зрештою, портрет П. Тронька є таким

віддзеркаленням портрету Системи, яка дає уявлення про її саму більшою мірою, ніж про персональний об'єкт аналізу. Радянська система конче потребувала саме таких функціонерів – людей, які були віддані їй, безмежно працьовиті й безвідмовні, вміючи водночас працювати й розмовляти з людьми. Вона мирилася з неординарністю таких осіб, які опинилися на високих орбітах, і не поспішала міняти їх, обмежуючись лише докорами на їхню адресу («щоб знали своє місце»). Особисто з П. Троньком їй явно пощастило – навряд чи хтось інший упродовж 17 років на високому державному посту започаткував і реалізував стільки важливих і корисних справ. Оскільки його організаційні таланти були високо оцінені і у незалежній Україні, він встиг плідно попрацювати і на її культурний престиж. Його позиція, наголошував П.Толочко, була позицією справжнього громадянина, котрий відчуває свою причетність до історії Вітчизни, а отже, і відповідальність за неї. «П.Т.Тронько завжди служив не абстрактній ідеї, не режиму, а, висловлюючись пафосно, своєму народові»⁴⁵.

У грудні 1995 р. 80-річний академік був ознайомлений з президентським указом «Про заходи щодо відтворення видатних пам'яток історії та культури» й відповідною програмою, що передбачала відтворення 56 таких об'єктів. Це була одна з багатьох ініціатив О.Гончара, з яким Петро Тимофійович завжди працював у тісному контакті. І саме Тронько уже після смерті Гончара запропонував назвати його іменем Фонд, створений для відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини. Президент Л. Кучма підтримав цю ініціативу,

⁴⁵ Толочко П. Слово про П.Т.Тронька // Що ми залишимо нащадкам? – С. 33.

утворивши Комісію з питань відтворення видатних пам'яток історії та культури. Головою комісії було затверджено П. Тронька. На неї було покладено поміж іншим визначення переліку видатних пам'яток, а як про патріотичні завдання ішлося про відродження з небуття комплексу Михайлівського Золотоверхого монастиря та Успенського Собору Києво-Печерської Лаври. П. Тронько був призначений також Головою правління Фонду відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини ім. О. Гончара.

До своїх нових обов'язків П. Тронько поставився з величезною відповідальністю. Не в захваті від його вмотивованості були лише деякі з безпосередніх виконавців проекту, звиклих поспішати за рахунок недотримання стандартів якості. Так чи інакше, П. Тронько встиг побачити на власні очі і відбудований Успенський собор Києво-Печерської Лаври і Михайлівський Золотоверхий монастир. От тільки підготовлену промову на урочистостях з приводу їх відкриття виголосити йому не дали.

Зібрані кошти фонд спрямовував не лише на відтворення Лаврського Успенського собору і комплексу Михайлівського монастиря. Чималі суми спрямовувалися на відбудову Церкви Різдва Христового у Києві, синагоги «Золота Роза» у Львові, мечеті Селіма у Феодосії, Наскальної фортеці «Тустань» у Львівській області, Свято-Преображенського собору у Ніжині, пам'яток Переяслава-Хмельницького, Галича тощо.

А творчих планів у П. Тронька завжди було багато; навіть відсвяткувавши 95-річчя, він із ще більшим азартом наполягав на перевиданні оновленої «Історії міст і сіл України», керував підготовкою науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» і мріяв, щоб вона скоріше була видана у кількості 100 томів, переживав, що

повільно рухаються справи зі «Зводом пам'яток історії та культури України». Неодноразово говорив, що майже завершив надиктовувати текст своїх спогадів і хоче встигнути їх видати.

Не боявся нічого, ні близьких і далеких подорожей, ні щоденних засідань та нарад, не вагався щодо необхідності поїздки на захист докторської дисертації одного з учнів у Чернівці, бо відчував, що його присутність конче потрібна. Жив так, ніби у нього в запасі була вічність.

До свого сторічного ювілею він не дожив усього 4 роки. Працював до останнього дня, поспішав, намагався не відставати від ритмів неспокійного часу. Нестримне бажання залишити по собі не лише абстрактну пам'ять, але й розлогі спогади, які вже були майже завершені, заважало академіку адекватно сприймати реалії складного, дещо незрозумілого для нього, сучасного життя.

Свій нарис про П. Тронька, озаглавлений «Людина в історії і історія в Людині» академік НАН України І. Курас закінчив словами: «Бережімо його!» В останні роки свого життя патріарх вітчизняного краєзнавства – щирий, довірливий, до нестями закоханий у справу свого життя – і справді потребував додаткових оберегів. Свою місію добротворця, «негаласливого трударя» (так назвав його Б. Олійник) він виконав сповна. А чи добре ми, його колеги і учні, засвоїли його науку добропорядності, на це запитання кожен має відшукати відповідь самотійно.

Наукове видання

Верменич Ярослава Володимирівна

Простір у науці
і Людина у науковому просторі

(до 100-річчя академіка НАН України П.Т. Тронька)

Верстка та оригінал-макет Л. Мигаля

Підписано до друку 12.05.2015 р. Формат 60х84 1/16
Ум. друк. арк. 4,65. Обл. вид. арк. 3,84.
Наклад 300. Зам. 19-2015 р.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ 1, Грушевського, 4.